

Değerler Eğitimi Açısından Tek Parti Dönemi Âdâb-ı Muâşeret Kitapları**Kamil Çoştu**

Dr., Bartın Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı
Dr., Bartın Universty, Faculty of Islamic Sciences, Department of Religious Education
Bartın, Turkey
kcostu@bartin.edu.tr
orcid.org/0000-0003-0467-7142

Etiquette (Âdâb al-Muâsharah) Books of the One-Party Period in Terms of Values Education Abstract

The modernization concept that started in the last period of the Ottoman Empire was seen as a compulsory way to follow after the foundation of the Republic. Founded in 1923, CHP is the party that ruled the country alone between 1925-1945. Since one party was in the administration it is named as the "One-Party Period" between those years. Between the years 1925 and 1945 content of the modernization was seen in many fields such as political, socio-cultural, economics as being completely Europeanized, which was also reflected in the publications launched in the one-party period. One of the types of publications in which this understanding of modernization is seen as the most obvious is the works for etiquette (âdâb al-muâsharah). From the point of the quantity of these works, it is seen that the etiquette books published in the one-party period are relatively more than the Ottoman period. While 18 works were published in the late Ottoman period, 26 books were published in the one-party years. Within the scope of this research, 26 books with the title including the phrase "âdâb al-muâsharah" were examined. It was understood that the authors fully supported the socio-cultural changes that the political administration of the period wanted to make. Considering that these books were published at a time when religious and moral education was problematic; it is understood that it plays a clear mission and vision role in guiding the perception of the value of the society. There are differences in the use of the language of religion in publications before and after 1930. The language of religion which was seen as a mean of legitimizing the innovations brought by one-party management in the pre-1930s publications seems to have been used deliberately in the secular expressions, and the religious element, expression and way of living were belittled. In this article, firstly, the conceptual framework was explained and then the publications for the subject were examined in terms of changing the perception of value under the titles of personal, family, social and institutional etiquette. Although it was realized with modernization and European influence, it is seen that this issue had been important since the times of Sultan Mehmet the Conqueror and taught as a lesson in schools. Similar courses were included in the late Ottoman education and training curriculum. Looking at the publications launched in the one-party period in terms of authors, it is seen that some of compiled more than one work. In the publications, it was emphasized that personal care means modernization and that both men and women should mind. Otherwise, it is stated that it won't be valueable. This situation is valid not only for men but also for women. Another set of rules that men and women must follow is the way they conduct in social life. The reason why it is compulsory to follow these

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism
Geliş/Received: 31 Aralık/December 2019 | **Kabul/Accepted:** 01 Mart/March 2020 | **Yayın/Published:** 20 Mart/March 2020
Atf/Cite as: Kamil Çoştu, "Değerler Eğitimi Açısından Tek Parti Dönemi Âdâb-ı Muâşeret Kitapları = Etiquette (Âdâb al-Muâsharah) Books of the One-Party Period in Terms of Values Education", *Eskiyei* 40 (Mart/March 2020), 129-153.
<https://doi.org/10.37697/eskiyei.667810>
Copyright © Anadolu İlahiyat Akademisi/Anatolian Theological Academy, 06050, Ankara, Turkey | www.anilakademi.com
CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

behaviors arises from the thought of ensuring the survival of the state. Otherwise, the common understanding was that the state will be shaken. For the reason that the only way the newly established state has chosen for itself is modernization. The survival of the state is mentioned in these works, which will be possible through the daily application of the European tradition. Looking at the works, it is seen that the understanding of family has changed quite a lot.

It was stated that the way family members address each other changes and some concepts are not suitable for use. It is no longer inconvenient to enter the houses with shoes, but various types of entertainment such as New Year's Eve enters into family life. A particular issue mentioned about the family is the understanding of gender equality. It was stated that the old times/administrations did not provide equality between men and women. The main issue that is expressed primarily for corporate prosperity is respect for managers. The second duty of a citizen who minds corporate success is to work hard and pay taxes. It is often mentioned that the future of the state depends on it. In some of the publications, it is seen that French, German, and Italian manners were taken as guides. While the French influence prevailed in the last period of the Ottoman Empire but at the beginning of the one-party years, it is understood from the publications that after 1930 the British rules of life gradually gained worth. In the publications, women and girls are mentioned as the most important social segment that must obey the rules. For this reason, it has been tried to express the values through women's, which are considered in the books of the etiquette. The types of clothing such as veils and burqa are expressed as out of age, and the types of clothing related to women's issues such as clothing-dressing and eating-drinking are mentioned. According to the published books of this period, it is quite natural for women to drink alcohol and dance with men. Even the woman should have a good knowledge of these. This indicates that the perception of value has changed and / or is desired to be changed. Many etiquette books were published after the one-party period. When these books are examined in general, it can be seen that they are parallel to the political understanding of the period. While publications of the last period of the Ottoman Empire is a signature of modernization from various perspectives, it is a way of becoming European in every aspect in the one-party period and making sense of value and direction. In fact, while the concept of "âdâb al-muâşarah" was an expression of modernization before 1945, this situation started to lose its importance in the following years and became a conservative expression especially after 2000. As a result, we can express this: Many of the personal, domestic, social and institutional issues mentioned in the etiquette books published in the one-party period are important in terms of being a sign of the changing value perception of the period. In every period, there have been various types of publications which justify the innovations that political will wants to realize. In the single-party period, it is possible to see the etiquette books as a type of publication expressing the innovations that the constitutive will want to realize. Since the socio-cultural innovations realized by the constitutive will between 1925 and 1945 were directly or indirectly related to religious insights and practices, the works that were published in this period presented a new perception of value to the society.

Keywords

Religious Education, Values Education, Âdâb al-Muâşarah Books, Single Party, Value, Socio-Cultural Change, Innovation

Değerler Eğitimi Açısından Tek Parti Dönemi Âdâb-ı Muâşeret Kitapları

Öz

Osmanlı'nın son döneminde başlayan modernleşme anlayışı Cumhuriyet'in kuruluşu sonrasında takip edilmesi zorunlu yol olarak görülmüştür. 1923 yılında kurulan CHP, 1925-1945 arası yıllarda tek başına ülke yönetimini elinde bulunduran partidir. Bir partinin ülke yönetiminde söz sahibi olması sebebiyle mezkûr yıllar arası "Tek Parti Dönemi" olarak zikredilmektedir. 1925-1945 yılları arasında modernleşme; siyasî, sosyo-kültürel ve ekonomi gibi pek çok alanın içeriğinin tamamıyla Avrupalı-

laşmak olarak görülmüş, bu durum tek parti döneminde neşredilen yayınlara yansımıştır. Bu modernleşme anlayışının en bariz görüldüğü yayın türlerinden biri “Âdâb-ı Muâşeret”e yönelik eserlerdir. Bu eserlere nicelik açısından bakıldığında tek parti döneminde neşredilen âdâb-ı muâşeret kitaplarının son dönem Osmanlı’ya nispeten daha fazla olduğu görülmektedir. Son dönem Osmanlı’da on sekiz eser neşredilmişken, tek partili yıllarda yirmi altı kitap yayınlanmıştır. Bu araştırma kapsamında başlığında “âdâb-ı muâşeret” ifadesine yer verilen yirmi altı kitap incelenmiştir. Dönemin siyasî idaresinin yapmak istediği sosyo-kültürel değişiklikleri yazarların tamamen desteklediği anlaşılmıştır. Bu kitapların din ve ahlak eğitiminin sorunlu olduğu bir dönemde neşredildiği göz önünde bulundurulduğunda; toplumun değer algısının yönlendirilmesinde belirgin misyon ve vizyon görevi üstlendiği anlaşılmaktadır. 1930 öncesi ve sonrası yayınlarda din dilinin kullanımında farklılıklar bulunmaktadır. 1930 öncesi yayınlarda tek parti yönetiminin getirdiği yenilikleri meşrulaştırmanın bir aracı olarak görülen din dili, sonraki yıllarda bu anlayışa gerek duyulmayan, seküler ifadelerin bilinçli bir şekilde kullanıldığı, dinî unsur, ifade ve yaşayış şekillerinin küçümsendiği görülmektedir. Bu makalede öncelikle kavramsal çerçeve açıklanmış sonrasında ise, âdâb-ı muâşerete yönelik yayınlara kişisel, ailevî, toplumsal ve kurumsal görgü kuralları başlıkları altında değişen değer algısı açısından incelenmiştir. Her ne kadar âdâb-ı muâşeret modernleşme ve Avrupa etkisiyle gerçekleşmiş olsa da aslında Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren bu hususa önem verildiği, okullarda ders olarak okutulduğu görülmektedir. Son dönem Osmanlı eğitim-öğretim müfredatında da benzer dersler yer almıştır. Tek parti döneminde neşredilen âdâb-ı muâşerete yönelik yayınlara yazarları açısından bakıldığında bazılarının birden fazla eser telif ettiği görülmektedir. Yayınlarda kişisel bakımın modernleşme demek olduğuna vurgu yapılarak hem erkeklerin hem de kadınların gerekli hassasiyeti göstermesi gerektiğine değinilmiştir. Aksi takdirde değer görmeyeceği ifade edilmiştir. Bu durum sadece erkekler için geçerli olmayıp, kadınları da kapsamaktadır. Kadın ve erkeğin uyması gereken bir diğer kurallar bütünü toplumsal hayata dair davranış şekilleri oluşturmaktadır. Bu davranış şekillerine uymamanın zorunlu olmasının sebebi devletin bekasını sağlama düşüncesinden ileri gelmektedir. Aksi takdirde devletin bekası sarsılacağı anlayışı hâkimdir. Çünkü yeni kurulan devletin kendisine hedef seçtiği yegâne yol modernleşme ve çağdaşlaşmadır. Devletin bekası ise, Avrupa âdâb-ı muâşeretinin günlük hayatta tatbiki ile mümkün olacağı bu eserlerde zikredilmiştir. Eserlere bakıldığında, aile anlayışının oldukça değiştiği görülmektedir. Aile bireylerinin birbirine hitap şeklinin değiştiği, bazı kavramların kullanımının uygun olmadığı ifade edilmiştir. Artık evlere ayakkabı ile girmekte mahzur bulunmayıp, yılbâşı gibi çeşitli eğlence türlerinin aile hayatına girdiği görülmektedir. Aile ile ilgili olarak özellikle zikredilen bir husus ise, kadın-erkek eşitliği anlayışıdır. Eski devirler/yönetimler kadın-erkek eşitliğini sağlamadığı ifade edilmiştir. Kurumsal âdâb-ı muâşerete yönelik öncelikle ifade edilen husus yöneticilere gösterilecek saygıdır. Kurumsal muâşerete önem gösteren bir vatandaşın ikinci görevi ise, çok çalışmak ve vergi vermektir. Devletin geleceğinin buna bağlı olduğu sıklıkla zikredilmiştir. Yayınların bir kısmında Fransız, bir kısmında ise, İngiliz, Alman ve İtalyan âdâb-ı muâşeretinin rehber alındığı görülmektedir. Osmanlı’nın son döneminde ve tek partili yılların başında Fransız etkisi hâkimken, 1930 sonrasında İngiliz yaşam kuralları giderek ağırlık kazandığı yayınlardan anlaşılmaktadır. Yayınlarda muâşeret kurallarına uyması gereken en önemli toplumsal kesim olarak kadınlar ve genç kızlar zikredilmiştir. Bu sebeple âdâb-ı muâşeret kitaplarında önemle ele alınan değerler kadınlar üzerinden dile getirilmeye çalışılmıştır. Çarşaf, peçe vb. giysi türleri çağdışı olarak ifade edilerek kadının giyim-kuşam, yeme-içme gibi hususları hakkındaki muâşeret şekillerine değinilmiştir. Bu dönem neşredilmiş âdâb-ı muâşeret kitaplarına göre kadının alkol kullanımı, erkeklerle dans etmesi oldukça doğal bir haldir. Hatta kadının bunlar hakkında çok iyi malumata sahip olması gerekir. Bu durum, değer algısının değiştiğini ve/veyahut değiştirilmek istendiğini göstermektedir. Tek parti döneminden sonra da pek çok âdâb-ı muâşeret kitabı neşredilmiştir. Bu kitaplara genel olarak bakıldığında, dönemin siyasî anlayışıyla paralellik arz ettiği görülmektedir. Osmanlı’nın son döneminde neşredilenler çeşitli açılardan modernleşmenin bir göstergesiye, tek parti döneminde her açıdan Avrupalılaştırmanın, değer algısı ve yönlendirmelerde bulunmanın bir yoludur. Hatta “Âdâb-ı

Muâşeret” kavramı 1945 öncesinde modernleşmenin bir ifade şekli olarak, bu durum sonraki yıllarda önemini yitirmeye başlamış, özellikle 2000 sonrasında muhafazakâr bir ifade haline almıştır. Sonuç olarak şunu ifade etmemiz mümkündür: Tek parti döneminde neşredilen âdâb-ı muâşeret kitaplarında zikredilen kişisel, ailevi, toplumsal ve kurumsal pek çok husus dönemin değişen değer algısının bir göstergesi olması açısından önem arz etmektedir. Her dönemde siyasî iradenin gerçekleştirmek istediği yenilikleri meşru gösteren yayın çeşitleri ortaya çıkmıştır. Tek parti döneminde de âdâb-ı muâşeret” yayınları kurucu iradenin gerçekleştirmek istediği yenilikleri dile getiren bir yayın türü olarak görmek mümkündür. 1925-1945 yılları arasında kurucu iradenin gerçekleştirdiği sosyo-kültürel pek çok yenilik dinî anlayış ve uygulamalarla doğrudan veyahut dolaylı olarak ilişkili olması sebebiyle bu dönemde neşredilen âdâb-ı muâşerete yönelik eserler topluma yeni değer algısı sunmuştur.

Anahtar Kelimeler

Din Eğitimi, Değerler Eğitimi, Âdâb-ı Muâşeret Kitapları, Tek Parti, Değer, Sosyo-Kültürel Değişim, Yenilik

Giriş

İnsanoğlu, bulunduğu toplumun normlarına uygun hareket etme eğilimi gösterir. Toplumun kabul ettiği normlar ise; din, ırk, yaşanan coğrafya-tarih, bilimsel gelişme ve yahut başarı-yenilgilerle değişerek yenilenir. Bu anlamda son dönem Osmanlı veya erken dönem Cumhuriyet yıllarındaki norm değişikliğinin en önemli kök nedenlerinden biri, 17. yüzyılın sonlarında daha da belirginleşen mağlubiyetlerdir. Bu yenilgiler İbn Haldun’un dediği gibi toplumun; “... *gıyiminde-kuşamında, binitinde-binişinde, silahında, bunları yapış-kullanış yönteminde ve bunlara verilen biçimlerde, bunlardan başka konularda, başka durumlarda, benzeme çabasını bulursun*”¹ anlayışının hâkimiyet kazanmasına sebebiyet vermiştir. Bu anlayış, dinin algılanışını, eğitimin yapısını ve sosyo-kültürel hayatın gidişatını derinden etkilemiştir. Avrupa’da meydana gelen din, eğitim, sosyal hayat ve yayıncılık ile irtibatlı gelişmeler Osmanlı topraklarında farklı türevleriyle er-geç gündeme gelmiştir. Mesela Tanzimat ilanı öncesinde ahlâkla ilgili yayın sayısı oldukça sınırlıyken, Avrupa’daki gelişmelere paralel olarak 19. yüzyıl sonunda bu alanda pek çok eser neşredilmiştir.² Avrupâi tarzdaki âdâb-ı muâşeret kitaplarının yayımlanma serüveni de benzer özellik arz etmektedir. Tek parti dönemi olarak zikredilen 1925-1945 arası yıllarında meydana gelen değişiklikleri son dönem Osmanlı’da meydana gelen gelişme ve değişimlerden ayrı düşünmek veyahut değerlendirmek mümkün değildir.

Bu araştırmada tek parti olarak zikredilen 1925-1945 yılları arasında neşredilen âdâb-ı muâşeret kitaplarında yer alan değerler ve bunların eğitim materyali açısından kullanılışı ele alınmıştır. Mezkûr yıllar arasında örgün ve yaygın din eğitiminin giderek azalan

¹ İbn Haldun, *Mukaddime I*, çev. Turan Dursun (Ankara: Onur Yayınları, 1977), 344.

² Hatta 1910’lara geldiğinde dünya çapında yarışmalar dahi yapılmıştır. Ahmed Naim, *Ahlâk-ı İslâmiye Esasları* (İstanbul: Amedî Matbaası, 1340-1342), 2; detaylı bilgi için lütfen bk. Kamil Çoştu, *1924-1949 Yılları Arasında Din Eğitime Yönelik Yayınlanan Eserlerin Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Eğitimi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2015), 219. Türk-İslam kültüründe ahlak kitabının çok fazla basılmamasının sebebini Aynî şu şekilde açıklamaktadır; “Eski âlimlerimiz başlı başına ahlâk kitabı yazmaya özenmemişlerdi. Onlar bu işi lüzumsuz görüyorlardı. Çünkü onların nazarında en yüksek bir ahlâk kitabımız vardı. Bu kitap Müslümanlar için Kur’ân-ı Kerim’di.” Mehmed Ali Aynî, *Türk Ahlâkçıları* (İstanbul: Marifet Basımevi, 1939), 1/3.

seyir takip etmesi hatta 1939-1949 yılları arasında örgün kurumların hiçbir seviyesinde bu eğitimin verilmemesi,³ toplumun din ve değerler eğitimine yönelik ihtiyacının giderilmesinde bu alanda neşredilmiş eserleri daha da önemli kılmaktadır.

1925-1945 yılları arasında hükümette olan parti CHP'dir. Cumhuriyet Türkiye'sinin en köklü partisi olan (kuruluşunda ismi "Halk Fırkası" olup, 1924'te "Cumhuriyet", dördüncü büyük kongreden sonra da "Parti" ismini alan) CHP, 23 Ekim 1923'te kurulmuştur. 1923-1945 yılları arası Türkiye'sinde üç defa çok partili hayata geçme denemesi olmuş da, bu durum ancak, 1945'te gerçekleşebilmiştir. 1925-1945 arası ülke yönetiminin sadece CHP'nin söz sahibi olması bu yılların "Tek Parti" dönemi olarak adlandırılmasına sebebiyet vermiştir.⁴

Tek parti döneminde neşredilmiş âdâb-ı muâşeret kitaplarını ele alan bu araştırmanın kavramsal çerçevesi ve hipotezi hakkında şunları söylemek mümkündür.

1. Kavramsal ve Metodolojik Çerçeve

Araştırma başlığında da görüldüğü üzere, bu çalışma "Âdâb-ı Muâşeret", "Değerler Eğitimi" ve "Tek Parti" kavramları arasındaki ilişkiyi 1925-1945 yılları arasında neşredilmiş kitaplar baz alarak açıklamayı kendine problem edinmiştir. Bu sebeple, araştırma tek partili yıllarda neşredilen "âdâb-ı muâşeret" başlıklı yayınlarla sınırlanmıştır. Daha öncede ifade edildiği gibi mezkûr dönemde din eğitiminde yaşanan sıkıntılar, toplumun değerlerini etkileyecek eserleri önemli kılmaktadır. Âdâb-ı muâşeret alanındaki eserler içerik analizi yapılarak ele alınmış olup, değişen değerlere vurgu yapılmıştır. Konu hakkında araştırmanın olmaması bu makalenin değerini artırmaktadır.

İnsanın manevî gelişimini besleyen araç olan değer, davranışları belirli kalıplara sokar. Bu durum ailede başlayıp okulda ve sosyal hayatta devam eden bir süreçtir. Bu süreçte insanoğlu ailesinden başlayarak toplumunun değerlerini keşfetmeyi ve uygulamayı öğrenir.⁵ Ailenin ve toplumun değerleri ise canlı bir varlık gibi değişmeyi kendisine şiar edinmiştir. Bu değişim içerisinde özellikle son yüzyılda din, bazı araştırmacılara göre değerlerin kaynağı olmaktan çıkmış veyahut en azından etkisini yitirmiştir.⁶ Bu hususta ilk değişen ise "Değer" kavramının kendisi olmuş, önem arz eden şeyler için bir üst 'isim' haline gelmiştir.⁷ Bu değerlerin öğretimi ise devletlerin bekası için önemli görülen eğitim konularından bir olarak değerlendirilmiştir.

Araştırma başlığımızda yer alan âdâb-ı muâşeret ise; "bir toplulukta uyulması gereken ve insanlar arasındaki davranışları düzenleyen nezaket, saygı ve görgü kuralları" şeklinde tanımlanmaktadır.⁸ Bazı yazarlar tarafından beynelmilel,⁹ kimi araştırmacı nezdinde ise topluma özgü kabul edilen âdâb-ı muâşeret,¹⁰ 1930 sonrasında

³ Çoştu, 1924-1949 Yılları Arasında Din Eğitimine Yönelik Yayınlanan Eserlerin Değerlendirilmesi, 100-153.

⁴ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi* (İstanbul: Boyut Kitapları, 1998), 67-80.

⁵ Ruth Elizabeth Deakin Crick, "Farklı Kavramlar Mı, Madalyonun İki Değişik Yüzü Mü?", *Değerler Eğitimi Uluslararası Konferansı* (İstanbul: İstanbul İl Millî Eğitim Müdürlüğü, 2012), 196-199.

⁶ Recep Kaymakcan, "Gençlerin Dinî Değerlere Bakışı: Türkiye ve Avrupa Karşılaştırması", *Değerler Eğitimi Uluslararası Konferansı* (İstanbul: İstanbul İl Millî Eğitim Müdürlüğü, 2012), 14.

⁷ Z. Şeyma Arslan - Fatma T. Yaşar, "Yükselen 'Değer' Kavramı Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *Değerler Eğitimi Merkezi Dergi* 1 (Temmuz-Ağustos Eylül 2007), 8.

⁸ İlhan Ayverdi, *Misallı Büyük Türkçe Sözlük: I (A-G)* (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2005), 24-27.

⁹ Sezai Tuncalı, *Âdâb-ı Muâşeret* (H.O. Basımevi, 1940), 1.

¹⁰ Nevin Meriç, *Âdâb-ı Muâşeret: Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi (1894-1927)* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2007), XV.

“Sosyete Kaideleri” olarak da ifade edilmiştir.¹¹ Âdâb-ı muâşeret aslında alışkanlık haline gelmiş sıradan bedensel hareketlerin sergilenişi olup, arka planında değerler hiyerarşisi barındırmaktadır.¹² Bu değerler hiyerarşisi kadın-erkek, genç-yaşlı, zengin-fakir herkese mekân tanımaksızın riayete mecbur bırakmaktadır.¹³ Çünkü insanoğlu maddî hayatın tesirlerinden azade kalamayan bir varlık olup, toplumsal kuralları öğrenme istidadına sahiptir.¹⁴ Öğreneceği bu görgü kuralları bir âdâb-ı muâşeret kitabında; “İnsanların birbirine, birinin diğerlerine, diğerlerinin birine karşı cemiyet münasebeti” olarak ifade edilmiş,¹⁵ bazı eserlerde cemiyette var olabilmek için bunun zarurî olduğuna vurgu yapılmıştır.¹⁶ Çünkü bu sayede insanoğlu cemiyete layık bir hüviyet edinebilmektedir.¹⁷ Son yüzyıl âdâb-ı muâşeretinde; “*bir vitrin sanatı doğurmuştur*”¹⁸ şeklindeki tespit de belirtildiği gibi görgü kuralları, maalesef araçtan ziyade amaç haline gelmiştir.

Osmanlı döneminde “Osmanlı Hanımefendisi veya Beyefendisi” olarak anılmak övünülecek bir halken,¹⁹ 20. yüzyılın başında bu algılayış ilk önce devlet protokolündekiler²⁰ akabinde genel halk kitlesi için değişmiştir. Bazı yayınlarda sonradan kabul edilen görgü ve protokol kurallarının Osmanlı’dan Avrupa ülkelerine gittiği,²¹ millî an’ane ve törelerimize mugayir olmadığı, Türk ırkının bu hususta istidat sahibi olduğuna dikkat çekilmiştir.²² Tek parti döneminde neşredilen bazı yayınlarda ise âdâb-ı muâşerette geri kalmamamızın suçlusu olarak padişahlar gösterilmiştir.²³

Hâlbuki Fatih Sultan Mehmet’in fetih sonrası İstanbul’da inşa ettirdiği Enderun’unda okutulmakta olan derslerden biri “Teşrifat”tır.²⁴ Aynı şekilde son dönem Osmanlı’da da *Malumat-ı Nafia (Faydalı Bilgiler)* ve *İdare-i Beytiye (Ev İdaresi)* gibi benzer içerikli âdâb-ı muâşerete dair dersler okutulmuştur.²⁵ Bu durum, Osmanlı dönemine yönelik ortaya atılan iddianın yersiz olduğunun en bariz örneklerindedir.

19. yüzyıl Avrupa’sında âdâb-ı muâşerete yönelik pek çok yayının neşredilmesinin sebebi burjuva kültürünün yükselmesi ve yeni matbuat imkânlarının artmasıdır.²⁶ Avrupa’da bu alanda ilk neşredilen eser, 1530 yılında Desiderius Erasmus tarafından kaleme

¹¹ Derviş Okçabol, *Meslek Terbiyesi: Muâşeret Teşkilat, Fiili Hizmet ve Zabita Tarihi Ders Kitabı* (Ankara: Ankara Polis Enstitüsü Neşriyatı, 1940), 7.

¹² Seçil Deren, “Kültürel Batılılaşma”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 3/387.

¹³ Hüsnü Savaşçın, *Âdâb-ı Muâşeret* (Kayseri: Vilayet Matbaası, 1938), 2.

¹⁴ Okçabol, *Meslek Terbiyesi: Muâşeret Teşkilat, Fiili Hizmet ve Zabita Tarihi Ders Kitabı*, 10.

¹⁵ Süheyla Muzaffer, *Modern Âdâb-ı Muâşeret* (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1942), 7.

¹⁶ S. Arel, *Halk ve Talebeye Muâşeret Bilgileri* (Ankara: İdeal Matbaa, 1939), 3.

¹⁷ Süheyla Muzaffer Dalkılıç, *Talebeye Muâşeret Dersleri* (İstanbul: Aydınlık Basımevi, 1939), 3.

¹⁸ Süheyla Muzaffer, *Modern Adab-ı Muâşeret*, 13.

¹⁹ Haluk Sena Arı - Kadriye Bayraktar, *Dünden Bugüne Edep Geleneğimiz* (İstanbul: Eşik Yayınları, 2011), 7.

²⁰ Sezai Tuncalı, *Âdâb-ı Muâşeret* (H.O. Basımevi, 1940), 2-3.

²¹ Ayhan Şahin, *Kamu İdarelerinde Protokol Kuralları* (İstanbul: YeniYüzyıl Yayınları, 2011), 2; Fatma Tunç Yaşar, *Alafranga Halleri: Geç Osmanlı’da Âdâb-ı Muâşeret* (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 69-72.

²² Okçabol, *Meslek Terbiyesi: Muâşeret Teşkilat, Fiili Hizmet ve Zabita Tarihi Ders Kitabı*, 8-9.

²³ S. Muzaffer Dalkılıç, *Talebeye Muâşeret Dersleri*, 6-7.

²⁴ Ayhan Şahin, *Kamu İdarelerinde Protokol Kuralları*, 1-2.

²⁵ Tunc Yasar, Fatma, “Geç Dönem Osmanlı Kız Mekteplerinde Fennî Ev İdaresi Eğitimi: Müfredat ve Ders Kitapları” *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* (Erişim Tarihi: 06.12.2019), 1-30; Haluk Sena Arı - Kadriye Bayraktar, *Dünden Bugüne Edep Geleneğimiz* (İstanbul: Eşik Yayınları, 2011), 49.

²⁶ Fatma Tunç Yaşar, “Geç Dönem Osmanlı Âdâb-ı Muâşeret Literatürü”, *Toplumsal Tarih Dergisi* (Mart 2013), 52.

alınan *Çocuklar İçin Âdâb-ı Muâşeret (De Civilitate Morum Pverilium)* adlı yayındır.²⁷ Avrupa'da âdâb-ı muâşeret ile ilgili yayınlanmış en önemli yayın, ise Norbert Elias tarafından 1939'da kaleme alınan *Uygarlık Süreci* adlı eserdir.²⁸ Bu eserde yazar, Avrupa muâşeretinin geçirdiği safhalar hakkında malumatlar vermektedir. İslam kültüründe âdâb-ı muâşeret alanında neşredilmiş yayınlara bakıldığında, İslam âlimlerince bu alanda ilk eserlerin VIII. yüzyılda kaleme alınan İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-Kâtib*, Hâris b. Esed el-Muhâsibî'nin *Âdâbü'n-Nüfûs*, İbnü'l-Mukaffâ'nın *el-Edebü'l-Kebir* ve *el-Edebü's-Sağir* adlı eserler olduğu görülmektedir.²⁹

Osmanlı'da âdâb-ı muâşerete dair eser az da olsa bulunmakla birlikte, var olan yayınlarda genel olarak saray teşrifat ve törenleri konu edilmektedir. Bunların en eski ve önemlilerinden biri Tevki'î Abdurrahman Paşa tarafından 1676'da kaleme alınmıştır.³⁰ Son dönem Osmanlı'da bu alandaki neşriyatçılık özellikle 1800'lerin sonlarında neşvü nemâ bulmuştur. 1889 yılından 1918'e kadar âdâb-ı muâşerete dair 13 kitap neşredilmiştir.³¹ Son dönem Osmanlı'da neşredilen yayınlara ile Cumhuriyet sonrası muâşeret kitapları bazı açılardan benzeşirken, kimi yönleriyle ayrılmaktadır. Bu hususları kısaca şu şekilde belirtmek mümkündür:

Her iki dönemde neşredilen eserlerin temel değerleri Batı âdâb-ı muâşeretine dayanmakta olup, bu durum bazı yayınlara kapaklarına yansımıştır.³² Tek parti dönemi âdâb-ı muâşeret yayınları niceliksel açıdan Cumhuriyet öncesine nispeten ciddi artış göstermiştir.³³ Son dönem Osmanlı'da âdâb-ı muâşeret kitaplarının muhatap kitlesi asker, bürokrat veya en azından il merkezlerinde yaşamını sürdüren kişilerken, tek parti döneminde tüm ülke vatandaşlarına hitap edilmektedir.³⁴ Cumhuriyet öncesi muâşeret kitaplarında, Avrupa etkisi karşısında alınacak tavır ve buna karşılık yapılması gerekenler ile görgü kuralları dinî ve geleneksel referanslarla dile getirilirken, bu anlayışın özellikle 1930 sonrası yıllarda terkedildiği görülmektedir. Cumhuriyet öncesinde muâşeret kitaplarında Fransa örnekliliği hâkimken, 1930 sonrasında İngiltere'nin bu hâkimiyeti ele geçirdiği görülmektedir.³⁵ Osmanlı döneminde neşredilmiş bu kapsamdaki eserlerin bir kısmında âdâb-ı muâşeret yerine teşrifat, merasim, hüsn-i ülfet, nezaket, âdâb-ı umumiyeye vb. Arapçadan dilimize geçmiş terkipler kullanılırken,³⁶ tek parti döneminde millileşmenin etkisiyle "görgü" vb. kavramların da yer aldığı görülmektedir.

²⁷ Jacques Revel, "Adabı Muâşeretten Yararlanma Yolları", *Özel Hayatın Tarihi: 3* (İstanbul: YKY Yayınları, 2007), 187.

²⁸ Norbert Elias, *Uygarlık Süreci* (çev. Ender Ateşman, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017).

²⁹ Mustafa Çağrıncı, "Edebiyat", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/413.

³⁰ Herhangi bir nüshası bulunmayan kanunnameye 1331 yılında Millî Tetebbular Mecmuası, Sayı II, 497-544'te yer verilmiştir. Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Devleti'nde Teşrifat ve Törenler: Tevki'î Abdurrahman Paşa Kânun-Nâmesi* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2011), 1-45.

³¹ Yaşar, *Geç Dönem Osmanlı Âdâb-ı Muâşeret Literatürü*, 53-54.

³² Ahmed Midhat Efendi, *Avrupa Adab-ı Muâşereti Yahud Alafranga* (İstanbul: 1312); Comtesso de Magalon, *Rehber-i Muâşeret: Avrupa Adab-ı Muâşereti*, çev. Ahmed Cevad (İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1328/1912).

³³ Tülin Ural, "Tek Parti Döneminde Basılmış Adab-ı Muâşeret Kitapları", *Müteferrika: Kitabiyat Dergisi* 33 (Yaz 2008), 244.

³⁴ Nevin Meriç, *Âdâb-ı Muâşeret: Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi (1894-1927)* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2007), XIX, 521; Ural, *Tek Parti Döneminde Basılmış Adab-ı Muâşeret Kitapları*, 245-249, 255.

³⁵ Yaşar, *Geç Dönem Osmanlı Âdâb-ı Muâşeret Literatürü*, 55-56.

³⁶ Yaşar, *Alafranga Halleri: Geç Osmanlı'da Âdâb-ı Muâşeret*, 46.

Bu araştırma kapsamına sadece kitap başlığında “âdâb-ı muâşeret” kavramlarını kullanan eserler dâhil edilmiştir. Dönem içinde yazılan âdâb-ı muâşeret kitapları bunlarla sınırlı değildir. Kitap başlığında bu ifadeler yer almayan çeşitli görgü ve nezaket eserleri de neşredilmiştir.³⁷ Örneğin Gottfried Andreas tarafından kaleme alınan *Görgü* adlı eser, bu tür özellikteki çeviri eser olup araştırmaya dâhil edilmemiştir.³⁸ Araştırma kapsamında yirmi altı eser değerlendirilmiş olup, 1925 öncesi³⁹ ve 1945 sonrasında da⁴⁰ bu alanda pek çok âdâb-ı muâşeret kitabı neşredilmiştir.

Tek parti döneminde pek çok hukukî düzenleme yapılmış olup, bunların bir kısmı âdâb-ı muâşerete yöneliktir. 9 Ocak 1927’de 4611 sayılı Heyet-i Vekile (Bakanlar Kurulu) Kararnamesi ile Türk protokolünün yükümlülüğünün Hariciye Vekilliği’ne (Dışişleri Bakanlığı Protokol Genel Müdürlüğü’ne) verilmesi,⁴¹ yabancı devletlerde bulunan elçilerimizin, katıldıkları davetlerde mahalli protokole riayetleri hususunda uyarılması bu duruma örnektir.⁴²

Tek parti döneminde yapılan pek çok sosyo-kültürel değişikliğin kaynağında din ve değerler yer almaktadır.⁴³ Mesela Türk Dili alanında yapılan çalışmalara din dilinin

³⁷ Bu tür eserlerden bazıları şunlardır: Ademoğlu, *Hayatta Muvaffak Olmak İçin Bir Genç Kızın Bileceği Şeyler* (İstanbul: Tefeyyüz Kitaphanesi, 1932); Ali Remzi, *Hayat-ı İchtimaiye Hakkında, Harb Akademisi 1927-1928* (İstanbul: Harb Akademisi Kumandanlığı Matbaası, 1928); Ali Vahit, *Terbiye Dersleri* (Ankara: Köy Hocası Matbaası, 1930); İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve arkadaşları, *Çocuk Hikâyeleri* (Sebat Basımevi, 1939); Zeki Seren, *Sihhat, Terbiye ve Giyim Hakkında Umumi Prensipler ve Adetler* (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1940); S. Arel, *Genç Kız ve Kadınlarımızın Cemiyette Seçecekleri Muhtelif Mesleklerle Göre Kendilerinde Bulunması Lâzım Gelen Vasıflar* (Ankara: İdeal Matbaası, 1939). Tek Parti döneminde CHP Halkevleri tarafından yayımlanan benzer içerikli bazı yayınlar şunlardır: Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Millî Terbiye ve Hedefleri* (CHP İzmir Halkevi Yayınlarından) (İzmir: Cumhuriyet Matbaası, 1949); Sabiha Yazgan, *Çocuk Terbiyesi, CHP Aydın Halkevi* (İstanbul: Ticaret Basımevi, 1935); Seyfi Kurtbek, *Modern Yaşayış Bilgileri* (İstanbul: Maarif Kitaphanesi, 1939); B. Malik - Hilmi A. Malik, *Annelerin Kızlarına Öğütleri* (Ankara: Ankara Halkevi, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1933); Hıfzı Veldet, *Evlenme ve Boşanma, CHP Genel Sekreterliği Konferansı* (Ankara: Cezaevi Matbaası, 1938); Süheyla Altunç, *Ev İdaresi* (Devlet Basımevi, 1936).

³⁸ Gottfried Andreas, *Görgü*, çev. Turan Aziz Beler (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1943), 1-378.

³⁹ Bu yayınlardan birkaçı şunlardır: Resulzade Hüseyin Hüsnü, *Nezaket ve Usûl-i Muâşeret: Kavâ'id-i Âdâb* (İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1306/1889); Çençenzade Hakkı Antakyalı, *Zarâfet, Kasbar Matbaası* (İstanbul: 1890/1307); Ahmed Midhat Efendi, *Avrupa Âdâb-ı Muâşereti Yahud Alafranga* (İstanbul, İkdâm Matbaası, 1312/1894); Amasyalı İbrahim Edhem, *Rehber-i Müsafirin ve Âdâb-ı Muâşeret* (İstanbul: Kasbar Matbaası, 1316/1898).

⁴⁰ Bu tür yayınlardan bazıları şunlardır: Abdülfettah Ebu Gudde, *Hayatın İçinden Âdâb ve Nezaket*, çev: Osman Arpaçukuru (İstanbul: İlke Yayınları, 2002); Abdülkadir Halit, *Âdâb-ı Muâşeret* (İstanbul: Rehber Yayınları, 2006); Burhan Bozgeyik, *Güzel Ahlak ve Âdâb-ı Muâşeret* (İstanbul: Tuğra Neşriyat, 2015); Cemil Bürge, *Çocuklara ve Gençlere Muâşeret Kaideleri* (Aka, 1961); Emine Yüter, *Görgü ve Nezaket Kuralları* (İstanbul: Papatya Yayınları, 2003); Hasan Deniz, *En Yeni Muâşeret Kaideleri* (İstanbul: Anten Yayınevi, 1961); *Hava Kuvvetlerinde Muâşeret* (Ankara: Hava Kuvvetleri Basımevi, 1967); Teslime Akkuş, Harun Özçelik, *Hadisler’de Âdâb-ı Muâşeret* (Erzurum, 2005); Halil Atalay, *Âdâb Kuralları Ansiklopedisi* (Konya: Ribat Yayınları, 2000).

⁴¹ Erdoğan Öznal, *Protokol Görgü - Nezaket Kuralları* (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1992), 1.

⁴² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu:30.18.1.1 Sayı:3025 Dosya:233-18 Yer No:17.84.19. Tarih:17/1/1926.

⁴³ Kemal İnal, “Türkiye’de Geçmişten Günümüze Din Politikaları ve Eğitime Etkileri”, *Değerler Eğitimi Merkezi Dergi 2* (2007), 15.

dönüştürülmesi de eklenerek; Türkçe hutbe, Kur'ân-ı Kerim,⁴⁴ mersiye,⁴⁵ ezan⁴⁶ ve tekbir⁴⁷ vb.'lerinde yeni uygulamalara gidilmiştir. Bununla birlikte, tekkelerin kapatılması, Latin alfabenin kabul edilmesi, medreselerin ilgası, sarık ve cübbelerin sadece din görevlilerince giyilmesi gibi yenilikleri Cumhuriyet'in ilanından on yıl önce *İctihad Mecmuası*'nda savunan Dr. Abdullah Cevdet, tek parti döneminde zihniyet değişiminin sağlanamadığını iddia ederek görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

Serpuş değiştirmeyi, kadınların yüzü örtülü çıkmaya mecbur tutulmalarını gibi şeyleri asrılık hatimesi ad etmek bizden uzaktır. Biz serpuştan ziyade serlerin değişmesini istedik... Başımızda şapka, heykellerin başına takılan şapkalar gibi kaldıktan sonra ne işe yarar? Biz bununla mı mücadeleyle hitam verilme lazım geldiğine ve asriliğin fethedilmiş olduğuna hükmedeceğiz? İstanbul'da günde iki yüz kilo dudak boyası sarf olunuyormuş. Bu kadınlık haysiyetinin protesto edeceği bir şey değil midir?... Analık ve ev hanımlığı hor görülüyor. Babalık ve ev efendiliği cazip görülüyor. Böyle devirde ve böyle diyarda halis ve tam bir vatandaşın vazifesi nasıl bitmiş sayılabilir?⁴⁸

Bu tür bakış açısı aslında Batılılaşma ideolojisinden kaynaklanmaktadır. Batılılaşma ideolojisi ise, Batı'nın ürettiği değerlere aykırı her türlü düşüncenin ortadan kaldırılması gerektiği düşüncesini kendine şiar edinmiştir. Cumhuriyetin kurucu iradesi yaşanan Batılılaşma sorununun müsebbibi olarak Osmanlı ve o dönemin sahip olduğu geleneği göstermiştir.⁴⁹ Her ne kadar Batılılaşma Cumhuriyet umdelerinden biri değilse de, bu ilkelerle yakından bağlantılı olup, bazı yazarlar tarafından buna modernleşme ya da çağdaşlaşma da denilmiştir.⁵⁰ Batılılaşmanın sağlanmasında ve âdâb-ı muāşeretin öğretilmesinde en önemli organ olarak okul ve basın görülmüştür.⁵¹ Bu anlamda son dönem Osmanlı'da Batılılaşma anlayışına misyoner okullarının etki ettiğini iddia edebiliriz. Çünkü 1910 yılında Amerikan misyonerlerine ait 430 okulda 23.474 öğrenci öğrenim görmekte olup, bu sayı o

⁴⁴ *Cumhuriyet Gazetesi*, "Diyaret İşleri Reisi İle Bir Röportaj: Kur'ân-ı Kerim ve Hutbeler Türkçe'ye Tercüme Edilecek" (10.05.1924), 1; *Vakit Gazetesi*, "Diyaret İşleri Reisi ile Bir Röportaj: Kur'ân-ı Kerim'in Türkçesi" (12.05.1926), 1.

⁴⁵ 17.01.1932 tarihinde vefat eden Derviş Paşa için Mustafa Kemal Paşa'nın kaleme aldığı mersiye bu alandaki ilk olma özelliğini taşımaktadır. Hafız Yaşar (Okur) besteleyip defin sonrasında bu ilk mersiyeyi okumuştur. Düccane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998), 81, 95. Bu mersiye ile birlikte aynı zamanda mezarı başında Şükrü Naili Paşa, Cevdet Kerim bey ve Ali Fethi bey de Derviş Paşa'nın hayatı hakkında konuşma yapmış olup bu husus gazetelerde haber konusu olmuştur. *Akşam Gazetesi*, "Merhum Derviş Paşa: Cenaze Merasimi Dün İhtifalâta Yapıldı" (19.01.1932), 2; *Akşam Gazetesi*, "Türkçe Kur'an" (21.01.1932), 1-2.

⁴⁶ İlk Türkçe ezan Hafız Rifat Bey tarafından Fatih Camii'nde okunmuştur. *Akşam Gazetesi*, "Türkçe Ezan" (31.01.1932), 2; *Cumhuriyet Gazetesi*, "İlk Türkçe Ezan Dün Fatih'te Okundu" (31.01.1932), 1.

⁴⁷ 'Tekbir' ve 'Salavat' ile ilgili yasal bir yükümlülüğün olmadığı hususu uzun yıllar anlaşılammış, Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki herhangi bir yasaklamanın olmadığını bildiren talimatı konuya açıklık getirmiştir. Bunun için bk. BCA, Fon No: 051.V33.000.000, Kutu No:4, Dosya No:31, Sıra No:3.

⁴⁸ Abdullah Cevdet, "Peyami Safa'ya Mektup", *Türk Düşüncesi* 1/1 (1953), 30-31.

⁴⁹ Hasan Şen, *Kemalist Modernleşme ve İslamcı Gelenek* (Ankara: Kadim Yayınları, 2012), 59.

⁵⁰ Seçil Deren, "Kültürel Batılılaşma", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 3/382.

⁵¹ Nevin Meriç, *Ādâb-ı Muāşeret: Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi (1894-1927)* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2007), 522.

dönemki talebe sayısının hemen hemen yarısına tekabül etmektedir.⁵² Tek parti döneminde de okulların modernleşme ve âdâb-ı muâşeret hususunda görev icra ettiklerini dönemin yayınlarından da görmek mümkündür. Örneğin Ragıp Nurettin Ege tarafından kaleme alınan *Muâşeret Kulübü* adlı yayın, Kadıköy Erkek Orta Okulu ‘muâşeret kulübü’ adlı çalışma grubu tarafından bu tür bir hizmet için hazırlanmıştır.⁵³

Tek parti döneminde neşredilmiş âdâb-ı muâşeret kitaplarına bakıldığında genel özellikleri hakkında şunları söylememiz mümkündür: Kimi yayınların dili oldukça sadeyken, bazı yayınlarda ağdalı kelimeler kullanılmıştır. Mesela bir kitapta geçen; istisikal, müreccah, tenvir, mütefessih, taayyün, müstekreh, mülevves vb. kelimeler buna örnektir.⁵⁴ Bazı kitaplarda konu anlatılırken maddeleştirilmelere gidilmiş,⁵⁵ bir kaç yayında görsellere de yer verilmiştir.⁵⁶ Öğüt dili ve gereklilik vurgusu yayınların yazım dilinde tercih edilen üslup olarak ön plana çıkmaktadır.⁵⁷ Müslüman kelimesi bazı yayınların önceki baskılarında kullanılmasına rağmen sonraki neşirlerinde yer almamıştır. Bu durumu yayın dilinin sekülerleşmesi olarak değerlendirmek mümkündür.⁵⁸ Cumhuriyet döneminde basılmış bazı eserler daha önce neşredilmiş yayınların gözden geçirilmiş halidir. Bu tür yayınlara Lütü Simavî’nin eserini örnek verilebilir.⁵⁹ Bazı yayınlar hakkında dönemin gazete ve mecmualarında pek çok makale kaleme alınmıştır. Bu duruma örnek olarak Sertelli’nin *Çocuklarımıza Muâşeret Dersleri* adlı yayını zikretmek mümkündür. Ayrıca Sertelli ve Muzaffer’in eserinde⁶⁰ yer alan bazı yorumları önemsenerek II. Millî Eğitim Şurası’nın gündem maddelerinden biri olmuştur.⁶¹ 1925-1945 yılları arasında neşredilmiş yayınlar hakkında ayrıca şu husus da ifade edilebilir. 1930 öncesi yayınlar, Osmanlı son devri muâşeret kitapları ile büyük ölçüde benzerliklere sahipken, bu tarihten sonra neşredilmiş farklılıkların arz ettiği şekilde iki kısma ayırmak mümkündür.

2. Tek Parti Dönemi Âdâb-ı Muâşeret Kitaplarının İçerik İncelemesi

Araştırmanın kavramsal ve metodolojik çerçevesinde de zikredildiği gibi bu araştırma kapsamında 26 eser ele alınmıştır. Kitaplar değer algısı ve eğitimi açısından tek parti dönemi âdâb-ı muâşeret kitaplarını ferdi, ailevi, toplumsal ve kurumsal olmak üzere konuların ayrıştığı tarafımızca tespit edilmiştir. Birkaç başlık içerisine alınabilecek konular en uygun kısım düşünülerek değerlendirilmiştir. Bu dört başlıkta ele alınan alt başlıklar ve içerikleri hakkında bilgi vermek gerekirse, şunları söylememiz mümkündür.

⁵² Mehmet Altun, “Öğrencilerinin Din Değiştirmesi Üzerine Kapatılan Bir Okul: Bursa Amerikan Kız Koleji”, *Toplumsal Tarih Dergisi* (Mayıs 2003), 27.

⁵³ Ragıp Nurettin Ege, *Muâşeret Kulübü* (İstanbul, Kenan Matbaası, 1944), 1-16.

⁵⁴ İskender F. Sertelli, *Çocuklarımıza Muâşeret Dersleri* (İstanbul: Tefeyyüz Kitabevi, 1941-1942), 12-79.

⁵⁵ S. Muzaffer Dalkılıç, *Talebeye Muâşeret Dersleri*, 9.

⁵⁶ S. Arel, *Yemekte Muâşeret* (Ankara: İdeal Matbaa, 1939), 15-20.

⁵⁷ Ural, *Tek Parti Döneminde Basılmış Adab-ı Muâşeret Kitapları*, 250.

⁵⁸ Simavî, *Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret*, 65.

⁵⁹ Lütü Simavî, *Teşrifat ve Adab-ı Muâşeret* (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1340).

⁶⁰ İskender F. Sertelli’nin *Çocuklarımıza Muâşeret Dersleri Adlı Eseri Münasebetiyle Matbuatımızda İntişar Eden Tenkidler* (İstanbul: Tefeyyüz Kitabevi, 1941), 9; Süheyla Muzaffer, *Modern Adab-ı Muâşeret*, 22.

⁶¹ Ayhan Öz, “Heyet-i İlimiye Toplantıları ve Millî Eğitim Şûralarında Din Eğitimi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/29 (2014/1), 133.

2.1. Ferdî (Bireysel) Konular

Âdâb-ı muâşeret kitaplarında ferdî konular genel olarak; temizlik, konuşma, giyim-kuşam,⁶² kaşık-bıçak kullanımı⁶³ vb. başlıklardan oluşmaktadır. Bu konuların anlatımında diğerlerinde olduğu gibi seküler bir anlayış ve anlatış hâkimdir. Bu durum değer algısının değiştiğinin veyahut değiştirilmek istendiğinin önemli bir göstergesidir. Mesela temizlik başlığı dinin emri olarak değil, insan olmanın bir gerekçesi olarak dile getirilmiştir. Bu durumu Dalkılıç'ın; "Artık 'temizlik imandan gelir' sözü temizliğin imana bağlanması demek olan bu dinî hüviyetinden kurtulmuş 'temizlik hayatın icabıdır' gibi hakikî ve içtimai varlığını bulmuştur"⁶⁴ ifadesinde görmek mümkündür.

Yayınlarda ferdî muâşeretin insanoğlu için bir mecburiyet anlamı taşıdığına vurgu yapılarak, vazifelerini yerine getiremeyenlerin toplum tarafından dışlanacağına dikkat çekilmiştir.⁶⁵ Bu sebeple muâşeret bilgisinin aslında insanın kendisi için gösterdiği çaba ile başladığına vurgu yapılmıştır.⁶⁶ Kişisel bakıma ve muâşerete uymanın bir diğer faydası ise, devletin bekasına yöneliktir. Çünkü kendisine iyi bakan bir kişi, zamanı geldiğinde devlete karşı sorumluluklarını yerine getirebilir, anlayışı hâkimdir. Bu duruma; "Türk genci, temiz olmadığı zaman muzdarip olmalıdır ki, Cumhuriyet'in kendisinden beklediği önce şahsını ve sıhhatini koruma vazifesini yapabilsin"⁶⁷ ifadesini örnek vermek mümkündür. Bazı yayınlarda bu tür durumlar, dinî içerikli ifadelerle anlatılmıştır. Mesela, çalışkanlığın önemi anlatılırken tembelliğin Allah katında sevilmeyen bir davranış olduğuna dikkat çekilerek değinilmiştir.⁶⁸ Bu durum 1940'lı yılların başında daha da aşikâr görülen ahlak buhranından kaynaklanmış olabileceği gibi yazarın kişisel bakış açısından ileri gelmesi mümkündür.

Muâşeret kitaplarında erkek ve kadınlara yönelik uyarılarda bulunmaktadır. Bu uyarılar tek parti dönemi uygulamalarını destekler mahiyettedir. Aşağıdaki ifadelerde bu durumu görmek mümkündür:

Türk Cumhuriyeti, giyim üzerinde inkılap yapmıştır. Şalvar ve çarşafı kaldırmış, fes menolunmuştur. Güneşten, havadan tıpkı bir erkek gibi istifade etme hakkı olan kadını bir kese kâğıdına sarılmış herhangi bir yemiş gibi siyah çarşaf içine sarıp sarmalamak kadar manasız bir şey düşünülebilir mi? uzviyetin rahatını ihlal eden ayak bileklerinden sıkıştırılmış bir şalvarın acayıplığı inkâr olunabilir mi? Nihayet tabiatın icaplarına göre bulunmuş ve tekâmül ettirilmiş şapka dururken arkasında kocaman ve manasız bir püskül sallanan kıpkırmızı bir fes giyilebilir mi? Kıyafet inkılabımız, yurdumuza saç temizliği, vücut temizliği, kadın ve erkek müsavatını, bütün medenî dünyanın birlik gösterdikleri muâşeret ve adabı sokmuş bulunuyor."⁶⁹ Benzer görüşü savunan bir başka yazar ise fikirlerini şu şekilde dile getirmiştir: Büyük inkılabımız kadını kafesten, peçeden kurtarıktan ve taassubu kırıp attıktan sonra, Garbın medenî kaidelerini millî şiarımız haline sokmuştur. Türk kadını medenî bir insan sıfatı ile cemiyet hayatına karşınca adabı muâşerete vakıf olmak işi büsbütün ehemmiyet kesp etmiştir.⁷⁰

⁶² Sezai Tuncalı, *Âdâb-ı Muâşeret* (H.O. Basımevi, 1940), 8.

⁶³ Arel, *Yemekte Muâşeret: Muhtelif Masaların Tertibi*, 7.

⁶⁴ Dalkılıç, *Talebeye Muâşeret Dersleri*, 3.

⁶⁵ Dalkılıç, *Talebeye Muâşeret Dersleri*, 9.

⁶⁶ Muzaffer, *Modern Adab-ı Muâşeret*, 14.

⁶⁷ S. Muzaffer Dalkılıç, *Talebeye Muâşeret Dersleri*, 11.

⁶⁸ Bahri Özdeniz, *Sosyal Tam Âdâb-ı Muâşeret* (İstanbul: İkbâl Kitabevi, 1942), 31.

⁶⁹ S. Muzaffer Dalkılıç, *Talebeye Muâşeret Dersleri*, 23.

⁷⁰ Savaşçın, *Âdâb-ı Muâşeret*, 2.

Tek parti döneminde önemli görülen giyim-kuşamla ilgili fes, sarık, çarşaf vb. yasaklamalar CHP kurultaylarında müzakere edilmiştir. Dördüncü Büyük Kurultay bu duruma örnektir.⁷¹ Bu hususlar ayrıca mezkûr dönemi araştıranlar için de bir konu olarak hâlâ zihinleri meşgul etmektedir.⁷²

Bu durumu bazı araştırmacılar, Cumhuriyet ideolojisi ve reformlarını kabul etme ile dönemin giyim anlayışı arasında anlamlı bir ilişki olduğu şeklinde yorumlamış ve buradan hareketle Cumhuriyet dönemi giyim-kuşam anlayışında eskiye nispeten tek tipleşiren bir bakış açısının hâkim olduğunu iddia etmiştir.⁷³ Âdâb-ı muâşeret kitaplarında giyim-kuşam konusu öğrenim seviyesine göre dile getirilmeye çalışılarak okulların bu hususta verdiği kararların uygulanması gerektiğine vurgu yapılmış, ayrıca giyim-kuşamda önemli olanın sadelik ve temizlik olduğuna, yerli ürünlerin kullanılması gerektiğine dikkat çekilmiştir.⁷⁴

Yayınlarda özellikle genç kızların dikkat etmesi gereken hususlara önem verilerek, “açık-saçık elbiselerin giyilmemesi”⁷⁵ ve odalarının duvarlarına artist resimleri asmalarının uygun olmayacağı, bu tür bir davranışın ruhî zaafa delalet etme şeklinde yorumlanacağı belirtilmiştir.⁷⁶ Erkeklerle ilgili olarak ise, kitaplarda değinilen en önemli konulardan birisini kişisel bakım hususu oluşturmaktadır. Kişinin kendisine karşı kayıtsız ve derbeder olmasının toplum tarafından kabul edilmeyeceği hatta istikbalini olumsuz etkileyeceğine vurgu yapılmıştır.⁷⁷ Bazı yayınlarda temizliğin dinî yükümlülük olduğu da belirtilmiştir.⁷⁸

Erkeklerin kişisel bakımıyla ilgili en önemli husus tıraş olma alışkanlığıdır. Yayınlarda tıraş olmanın önemi vurgulanırken, saç boyatmanın ise uygun olmadığı ifade edilmiştir.⁷⁹ Sakal ve bıyık tıraşında meydana gelen algisal dönüşüm hakkında ise şu malumatlar dönemi anlama adına önem arz etmektedir:

Evvelden erkek denince sakal ve bıyık hatıra gelirdi. Bugün böyle bir şey olmamakla beraber yine eski ananeye uyarak sakal ve bıyıktan başlayalım. Filhakika sakal, taş devri insanlarından tâ genel harbe gelinceye kadar erkek kudret ve azametinin bir timsali idi. Tarihin siması hemen hemen sakallıdır denebilir. İnsanlar Allahlarını bile sakalı tasavvur etmişlerdir... Velhasıl bütün beşeriyet için sakal, genel harbe kadar asırlarca kudret ve kuvvetin alameti sayılmıştır. Gariptir ki; genel harp sanki beşeriyetin sakalı üzerinden geçmiştir. Cihan harbi insanların sakalını bıyığını alıp götürdü. Bugünün muâşeretinde sakal o derece haramdır ki, tıraş olmaksızın hiçbir ziyaret yapılamaz.⁸⁰

Tuncalı'nın “haram” ifadesinin bir benzerini Simavi'de de görmek mümkündür. Simavi muâşeret kurallarına uymanın “farz” olduğunu belirtmiş, topluluk içerisinde din ve mezhep konularının konuşulmasını ise, “câiz” görmemiştir.⁸¹

⁷¹ CHP Dördüncü Büyük Kurultay Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935) (Ankara: y.y., 1935), 144-159.

⁷² Bunlardan bazıları için Bk. Hakkı Uyar, “Çarşaf, Peçe ve Kafes Üzerine Bazı Notlar”, *Toplumsal Tarih Dergisi* (Eylül 1996), 6-11; Deren, *Kültürel Batılılaşma*, 382-402.

⁷³ Deren, *Kültürel Batılılaşma*, 388.

⁷⁴ Dalkılıç, *Talebeye Muâşeret Dersleri*, 13-21.

⁷⁵ Muzaffer, *Modern Adab-ı Muâşeret*, 36.

⁷⁶ Samih Nafiz Tansu, *Talebeye Muâşeret Usulleri* (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1939), 35.

⁷⁷ Tuncalı, *Âdâb-ı Muâşeret*, 8.

⁷⁸ Simavi, *Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret*, 61.

⁷⁹ Muzaffer, *Modern Adab-ı Muâşeret*, 25.

⁸⁰ Tuncalı, *Âdâb-ı Muâşeret*, 10-11. Sezai Tuncalı bu görüşü Dalkılıçtan aldığı görülmektedir. Bk. Muhittin Dalkılıç, *Yeni Hayat Adamına Yeni Adab-ı Muâşeret* (İstanbul: Sühulet Kütüphanesi, 1932), 96-97.

⁸¹ Lütfi Simavi, *Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret* (İstanbul: Marifet Matbaası, 1926), 36-38.

Ferdî konulardan bir diğeri konuşma muâşeretidir. Hz. Peygamber'e ait olan; “*Daima muhatap olduğunuz seviyeye göre konuşunuz*” ifadesi hadis-i şerif olduğu belirtilmeden kullanılmıştır.⁸² Konuşma adâbının sergilenmesi gereken en önemli ortamların münakaşa zamanlarında olduğuna dikkat çekilerek, öğretmenlerin bu konuda öğrencilerini yetiştirme gerektiğine vurgu yapılmıştır.⁸³

2.2. Ailevî Konular

Eğitim-öğretimle ilgili yayınlarda olduğu gibi âdâb-ı muâşeret kitaplarında da görgü ve nezaketin temelini ailede başlayacağı vurgulanmıştır.⁸⁴ Çünkü aile; muâşeret bilgisinin ilk öğrenildiği mekân olup, burada edinilen bilgiler toplum içerisinde sergilenmektedir. Yayınlarda aile üyelerinin giyim-kuşam özelliklerinin modern toplumlarda birbirine benzediğine dair örnekler verilmiştir. Bu eserlerin bazısında İngiliz,⁸⁵ kiminde Fransız,⁸⁶ bir takım yayınlarda ise Alman ve İtalyan âdâb-ı muâşeretinin örnek alındığı görülmektedir.⁸⁷ Bununla birlikte, yayınlarda ailede âdâb-ı muâşerete dair başlıklara önem verilip geniş bir şekilde ele alındığını söylemek mümkündür.⁸⁸ Bu konunun önemsenmesinin sebeplerinden birini devletin makbul vatandaş yetiştirme anlayışından ileri gelmektedir. Bu durum; “*yattığı ve büyüdüğü, okuyup yaşadığı yere hürmet eden, bakan bir adam, yarın kendisine emanet edilen yurdunu da böylece tam bir titizlikle siyanet eder*” denilerek açıkça ifade edilmiştir.⁸⁹

Aile muâşeretinde ele alınan ilk konuyu evlenme hususu oluşturmaktadır. Evlenirken dikkat edilmesi gereken durumlar; “*Zevc ve zevcenin küfüv (denk) olması şarttır. Dinen de böyledir. Muhtelif terbiye ve nazariye dairesinde büyümüş, ayrı tabakalara mensup eşhas imtizaç edemezler. Avrupalı kadınlarla izdivaç da ekseriya iyi netice vermez. Din, iklimi muhit ve hissiyatın ilk tesirleri zâil olmaz*”⁹⁰ denilerek erkeklerin kendi muhitlerindeki dengi kişilerle evlenmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir. Düğün planlaması yaparken davet muâşeretine özen gösterilmesi gerektiği, telefon ile haber vermenin uygun olmayacağı dile getirilmiştir.⁹¹ Evlilikle ilgili değişen bir muâşeret ise gelin-damadın düğün sonrasında balayına gitmesi olduğu görülmektedir.⁹² Bir diğer değişen yaklaşım ise kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olduğunun vurgulanmasıdır.⁹³

Anne-babanın öğreteceği âdâb-ı muâşeret için çocuğun alıcılarının açık olması gerektiğine değinilerek, büyüklerin tembihlerinin dışına çıkılmaması gerektiği dile getirilmiştir.⁹⁴ Bazı yayınlarda tek parti döneminde âdâb-ı muâşeretin en müttekâmil hali bulduğuna,⁹⁵ eski

⁸² S. Muzaffer Dalkılıç, *Talebeye Muâşeret Dersleri*, 27.

⁸³ S. Muzaffer Dalkılıç, *Talebeye Muâşeret Dersleri*, 33.

⁸⁴ Nilgün Sevinç, *Protokol Bilgisi* (Ankara: Detay Yayınları, 2004), 1.

⁸⁵ Sertelli, *Talebeye Muâşeret Dersleri*, 11, 15-16.

⁸⁶ Feliha Sedat, *Genç Kızlara Muâşeret Usulleri* (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1932), 5.

⁸⁷ Muhittin Dalkılıç, *Yeni Hayat Adamına Yeni Adab-ı Muâşeret* (İstanbul: Sühület Kütüphanesi, 1932), 9.

⁸⁸ İskender F. Sertelli, *Çocuklarımıza Muâşeret Dersleri* (İstanbul: Tefeyyüz Kitabevi, 1941-1942), 1-33.

⁸⁹ Dalkılıç, *Talebeye Muâşeret Dersleri*, 35.

⁹⁰ Simavi, *Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret*, 18.

⁹¹ S. Arel, *Halk ve Talebeye Muâşeret Bilgileri* (Ankara: İdeal Matbaa, 1939), 20.

⁹² Özdeniz, *Sosyal Tam Âdâb-ı Muâşeret*, 123.

⁹³ Özdeniz, *Sosyal Tam Âdâb-ı Muâşeret*, 19.

⁹⁴ Tansu, *Talebeye Muâşeret Usulleri*, 23.

⁹⁵ Sertelli, *Çocuklarımıza Muâşeret Dersleri*, 33

aile tipinde çocuğa söz hakkı verilmezken yenisinde bunun olduğuna değinilip övünülürken,⁹⁶ diğerlerinde ise “bazı eski aileler istisna edilirse bu iyi terbiye de ma’atteessüf yavaş yavaş zail olmaktadır” ifadeleriyle âdâb-ı muâşereti açısından Osmanlı ailesindeki uygulamalarının aranılır hale geldiğine vurgu yapılmıştır.⁹⁷ Bununla birlikte, tek parti dönemi âdâb-ı muâşeret anlayışında sadece aile üyeleri arasındaki ilişki değişmemiş, aynı zamanda evdeki odaların düzenlenmesi,⁹⁸ evlere ayakkabı ile girilmesi⁹⁹ ve yılbaşı kutlamaları gibi yeni eğlence türleri hakkında uygulamalar dile getirilmiştir.¹⁰⁰ Ayrıca yakınını kaybeden bir kişinin matem süresi de dile getirilmiştir.¹⁰¹

Bazı yazarlar ebeveynin çocuklarına bırakacağı en güzel hazinenin ahlak ve terbiye olduğuna dikkat çekip, bunun eğitim-öğretim ile muvazi gitmesi ve desteklenmesi gerektiğini ifade ederken,¹⁰² kimi ise; bu görüşü benimsememektedir.¹⁰³ Annebabanın misafirlerine karşı âdâb-ı muâşeret kurallarını uygulayarak yeni nesle öğretmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir.¹⁰⁴ Muâşeretin kazandırılmasında annenin acıma, sevgi ve şefkat gibi hislere sahip olması sebebiyle en iyi mürebbiye olduğu vurgulanmıştır.¹⁰⁵ Kendisine sevgi ve acıma hissiyle yaklaşan ebeveynine karşı hürmet göstermesi ve ellerini öpmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁶ Yayınlarda el öpme âdetinin toplum tarafından olduğu gibi yazarlarca geleneksel anlayışla devam etmesinin vurgulandığı görülmektedir.

Erkeğin hanımı hakkında bahsederken; “bizim hanım” ifadesini değil, “refikam” tabirini kullanması gerektiğine değinilmiş¹⁰⁷ bazı yayınlarda ise “zevce” veya “refika” kelimelerinin uygun olmayacağı belirtilerek “karı” ifadesinin tercih edilmesi hususuna dikkat çekilmiştir.¹⁰⁸

Âdâb-ı muâşeret kitaplarında çok eşlilik konusuna değinilmemektedir. Bunun sebebi olarak Alan Duben ve Cem Bahar’ın ampirik veriler kullanarak yaptıkları çalışmada da görüleceği üzere Türk-İslam kültüründe çok eşliliğin yaygın olmamasından kaynaklanmış olabilir.¹⁰⁹

⁹⁶ Sertelli, *Çocuklarınıza Muâşeret Dersleri*, 31-32.

⁹⁷ Simavi, *Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret*, 39; Benze bir durum için lütfen bakınız: Özdeniz, *Sosyal Tam Âdâb-ı Muâşeret*, 106-109.

⁹⁸ Sertelli, *Çocuklarınıza Muâşeret Dersleri*, 42.

⁹⁹ Tuncalı, *Âdâb-ı Muâşeret*, 5.

¹⁰⁰ Arel, *Yemekte Muâşeret*, 17. Yılbaşı kutlamaları Refik Halit Karay’a göre İstanbul’un işgal yılları ile birlikte başlamıştır: Refik Halit Karay, “Eski ve Yeni Yılbaşı Geceleri”, *Panorama* (Ocak 1955), 4-5.

¹⁰¹ Özdeniz, *Sosyal Tam Âdâb-ı Muâşeret*, 128-129.

¹⁰² Özdeniz, *Sosyal Tam Âdâb-ı Muâşeret*, 17.

¹⁰³ Simavi, *Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret*, 17.

¹⁰⁴ Simavi, *Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret*, 51, 61.

¹⁰⁵ Okçabol, *Meslek Terbiyesi: Muâşeret Teşkilat, Fiili Hizmet ve Zabıta Tarihi Ders Kitabı*, 21.

¹⁰⁶ Sertelli, *Çocuklarınıza Muâşeret Dersleri*, 18-19.

¹⁰⁷ A. Lutfullah, *Zabitan İçin Muâşeret Usulleri ve Beynelmillel Teşrifat Kaideleri* (İstanbul: Kader Matbaası, 1932), 100.

¹⁰⁸ Muzaffer, *Herkes İçin Modern Âdâb-ı Muâşeret*, 163.

¹⁰⁹ Alan Duben - Cem Bahar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile, Doğurganlık 1880-1940* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 61-100, 171-172.

2.3. Toplumsal Konular

Toplumsal bir varlık olan insanoğlunun hür olmadığına,¹¹⁰ sokakların resmî mekânlar olduğuna¹¹¹ dikkat çekilen âdâb-ı muâşeret kitaplarında uyulması gereken bazı toplumsal kurallar konu edilmiştir.¹¹² Toplumsal kurallara uyulmadığı takdir de efkâr-ı umûmiyenin kişiyi cezalandıracağı belirtilmiştir.¹¹³

Cumhuriyet sonrası Türkiye’inde, toplumsal âdâb-ı muâşeret konularında pek çok değişiklik meydana gelmiştir. İlgili yayınlarda ele alınan toplumsal konulara dair bazı alt başlıklar şunlardır: Giyim-kuşam, el öpme, konuşma, tanışma, selamlaşma, ziyaret, yemek yeme, dans, genç kızlar ve toplumsal ahlâkî hususlar,¹¹⁴ cemiyet içerisinde yapılmaması gereken davranışlar,¹¹⁵ sinema-tiyatro ve konser alanı gibi umumî alanlarda gösterilecek usuller,¹¹⁶ sigara ve içki içme adabı,¹¹⁷ balo ve dans muâşereti,¹¹⁸ ev sahibi ve misafirin uyması gerekenler¹¹⁹ ve okul kuralları.¹²⁰

Âdâb-ı muâşeret kitaplarında toplumsal konular dile getirilmeden önce başlıkla ilgili bazı kavramlar açıklanmıştır. Mesela bunlardan bir tanesi hürriyettir. İnsanoğlunun hürriyetinin sınırlı olduğuna dikkat çekilen yazılarda kişinin devletine ve milletine karşı sorumlu olduğu ifade edilmiştir. Yazarların bir kısmına göre toplumsal konularda muâşerete bağlı kalmak vicdandan değil, bulunduğu ortama ayak uydurma gerekliliğinden kaynaklanmaktadır.¹²¹ Savaş sonrasında kadın ve erkeklerin hayatlarının mühim bir kısmını lokanta, sinema, tiyatro vb. muhtelif ev dışı mekânlarda geçirmesi, muâşerete dair hususları önemsemesini gerektirmiştir.¹²²

Toplumsal hayatta giyim-kuşam en önemli muâşeret başlıklarından biri olarak görülmüştür. Çünkü giyim-kuşam insanoğlunun toplum içerisindeki yerinin belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır.¹²³ Bu sebeple; “*kravat; erkek giyiminin barometresidir*”¹²⁴ denilerek konunun önemine dikkat çekilmiştir.¹²⁵ Bu durum giyim-kuşamda halkın tercih ettiği bazı kıyafetler yok sayılmaya, reddedilmeye hatta aşığılanmaya çalışılarak; “*Peçeyi gömeli çok oldu zaten. Türk’ün malı olmayan peçe tarihe karışmıştır. Öyle iken şurada burada peçe yerini iki kat tutacak derecede başları karalarla sarılı kadınlar görüyoruz. Bu umacı manzara Kayseri’nin zeki ve uyanık halkı ile tezat teşkil etmektedir*”¹²⁶ ifadeler ile bazı kıyafetlerin geçmişte

¹¹⁰ Muzaffer, *Herkes İçin Modern Âdâb-ı Muâşeret*, 91-93.

¹¹¹ Hidayet Ongan, *Talebeye Muâşeret Bilgisi* (İstanbul: Ahmet Sait Basımevi, 1938), 12.

¹¹² Okçabol, *Meslek Terbiyesi: Muâşeret Teşkilatı, Fiili Hizmet ve Zabıta Tarihi Ders Kitabı*, 14-17.

¹¹³ Ongan, *Talebeye Muâşeret Bilgisi*, 3.

¹¹⁴ Ongan, *Talebeye Muâşeret Bilgisi*, 25-37; Ongan, *Talebeye Muâşeret Bilgisi*, 15-17, 22-23; Tansu, *Talebeye Muâşeret Usulleri*, 53.

¹¹⁵ Simavi, *Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret*, 30-35; Herkesin Bilmesi Lazım Gelen Adab-ı Muâşeret Usulleri, 5-6.

¹¹⁶ Tansu, *Talebeye Muâşeret Usulleri*, 48-51.

¹¹⁷ Muzaffer, *Herkes İçin Modern Âdâb-ı Muâşeret*, 140-141, 153.

¹¹⁸ Muzaffer, *Herkes İçin Modern Âdâb-ı Muâşeret*, 129-130.

¹¹⁹ Muzaffer, *Herkes İçin Modern Âdâb-ı Muâşeret*, 145-147.

¹²⁰ Ongan, *Talebeye Muâşeret Bilgisi*, 6; Dalkılıç, *Talebeye Muâşeret Dersleri*, 4.

¹²¹ Dalkılıç, *Talebeye Muâşeret Dersleri*, 4.

¹²² Arel, *Halk ve Talebeye Muâşeret Bilgileri*, 29.

¹²³ Arel, *Halk ve Talebeye Muâşeret Bilgileri*, 42-45.

¹²⁴ Dalkılıç, *Yeni Hayat Adamına Yeni Adab-ı Muâşeret*, 99.

¹²⁵ Okçabol, *Meslek Terbiyesi: Muâşeret Teşkilatı, Fiili Hizmet ve Zabıta Tarihi Ders Kitabı*, 18-19.

¹²⁶ Savaşçin, *Âdâb-ı Muâşeret*, 12.

kaldığı ileri sürülmüş, giysi ve şapka inkılabına uyanların münir kişiler olduğu belirtilmiştir.¹²⁷ Bununla birlikte, dekolteli elbiselerin giyilmemesi gerektiğine dikkat çekilerek, bunun toplum içerisinde çirkin dedikodulara sebebiyet vereceğine vurgu yapılmıştır.¹²⁸ Bu durum, her ne kadar Batı medeniyetinin kıyafetini kabul etmiş olsak da, Avrupa âdâb-ı muâşeretinde giyim-kuşamda çıplaklığa doğru giden kaidenin takip edilmemesi gerektiği belirtilerek anlatılmıştır.¹²⁹ Ayrıca günlük hayatta çok kullanılan giyim-kuşamla ilgili materyaller,¹³⁰ az ya da hiç kullanılmayan elbiseler¹³¹ ve giyim tarzının hangi sınıfa tabi olduğuna dair bir gösterge oluşuna değinilmiştir.¹³²

Diğer muâşeret hususlarında olduğu gibi el sıkma ve öpme ile ilgili anlatımlarda da Batı tarzı uygulamalar söz konusudur. 1930 öncesi yayınlarda kadınların elinin öpülmesine pek rastlanmazken,¹³³ sonrası eserlerde bu durum hakkında çokça malumat yer almıştır. Bu hususun tarif edildiği eserlerde el öpülürken alına götürmenin eski bir adet olduğu dile getirilerek, yapılması gereken davranış tarif edilmiştir.¹³⁴ Ayrıca insanların hem cinsleri ile tokalaşırken kucaklaşmasının eski bir adet olduğuna dikkat çekilerek, bundan vaz geçilmesi gerektiği vurgulanmış,¹³⁵ tanışma-tanıtmaya ile ilgili bazı hususlara da değinilmiştir.¹³⁶ Sağ el ile tokalaşmanın “*elimde silah yok benden sana zarar gelmez demenin ifadesidir*”¹³⁷ anlamına geldiğine dikkat çekilerek, karşı cins ile tokalaşmanın ancak kadının el uzatması ile mümkün olacağı ifade edilmiştir.¹³⁸

Toplumsal muâşeret konularından birini selamlaşma adâbı oluşturmaktadır. Bu âdâbın hangi kelimelerle yapılacağı 1930 öncesi yayınlarda tarif edilmemiştir.¹³⁹ 1930 sonrası yayınlarda ise bu âdâbın oldukça seküler şekilde uygulandığını söylemek mümkündür. Bu durumu; “*Biz Türkler ne eski devirlerin şark an’anesinde görülen ve biraz da dinî olan sağ eli kalbimizin üstüne götürerek softa selamını, ne de Almanların sağ eli dirsek hizasında veya İtalyanlarda olduğu gibi sağ eli yukarı kaldırmak şeklindeki selam tarzlarını kullanamayız*”¹⁴⁰ şeklindeki ifadelerde görmek mümkündür. Benzer şekilde Sertelli, Arel ve Ongan’ın kitaplarında da selam için “günaydın” gibi seküler kelimelerin kullanılmasının uygun olacağı belirtilmiştir.¹⁴¹

¹²⁷ Sahir, *Alem-i Medeniyette Adab-ı Muâşeret Elbise ve Şapka Giymek Usulleri*, 2.

¹²⁸ Tansu, *Talebeye Muâşeret Usulleri*, 16-17, 33.

¹²⁹ Dalkılıç, *Yeni Hayat Adamına Yeni Adab-ı Muâşeret*, 84-85.

¹³⁰ Özdeniz, *Sosyal Tam Âdâb-ı Muâşeret*, 73.

¹³¹ Muzaffer, *Herkes İçin Modern Âdâb-ı Muâşeret*, 120-124.

¹³² *Herkesin Bilmesi Lazım Gelen Adab-ı Muâşeret Usulleri*, 4.

¹³³ Cahid Sahir, *Alem-i Medeniyette Adab-ı Muâşeret Elbise ve Şapka Giymek Usulleri*, 9.

¹³⁴ Muzaffer, *Modern Adab-ı Muâşeret*, 70-74; Simavi, *Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret*, 11-13.

¹³⁵ Muzaffer, *Modern Adab-ı Muâşeret*, 74-76.

¹³⁶ Muzaffer, *Modern Adab-ı Muâşeret*, 77-83.

¹³⁷ Dalkılıç, *Yeni Hayat Adamına Yeni Adab-ı Muâşeret*, 18.

¹³⁸ Tuncalı, *Âdâb-ı Muâşeret*, 29, 32

¹³⁹ Cahid Sahir, *Alem-i Medeniyette Adab-ı Muâşeret Elbise ve Şapka Giymek Usulleri*, 7-9.

¹⁴⁰ Tansu, *Talebeye Muâşeret Usulleri*, 10.

¹⁴¹ Sertelli, *Çocuklarımıza Muâşeret Dersleri*, 96; Arel, *Halk ve Talebeye Muâşeret Bilgileri*, 5; Ongan, *Talebeye Muâşeret Bilgisi*, 6-7.

Selamlamanın bazı kişi, grup veya kurumlara karşı zorunlu olarak yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Bunları; cenazenin,¹⁴² Türk bayrağı-sancağının¹⁴³ ve başka devlet bayraklarının selamlanması olarak ifade edebiliriz. Selamlamanın nasıl yapılması gerektiği hususu hakkında bilgiler verilmektedir.¹⁴⁴ Selamlanması zorunlu olan bir diğer grup ise, asker ve polislerdir. Bu hususta “Her Türk bilir ki, dünyada en şerefli asker Türk askeridir. Türk askerinin toplu bulunduğu her yerde, her vatandaş bu asil ve şerefli orduyu selamlamaya mecburdur... Onu atası, İnönü’sü bile takdir ettikten sonra Türk vatandaşına, saygıdan başka bir şey kalmaz”¹⁴⁵ denilerek mecburen yapılması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Sokakta selamlaşma esnasında şapkanın nasıl çıkarılacağı,¹⁴⁶ çocuk-yetişkin, kadın-erkek arasındaki usulü¹⁴⁷ ve uzun süre yurt dışında kalanların uyması gereken kurallar¹⁴⁸ hakkında malumatlar verilmiştir.

Toplum içerisinde konuşma kişinin edindiği âdâb-ı muâşeretini gösteren en önemli gösterge olarak kabul edilmiş ve ele alınan bir konu olmuştur.¹⁴⁹ Bu sebeple ileri boyutta tartışmalara sebebiyet verecek konulara girilmemesi gerektiği, özellikle dinî hususlarda münakaşa yapılmamasına dikkat çekilmiştir.¹⁵⁰ Toplum içerisinde doğru konuşmanın kazandırılabilmesi için kelimelerin nasıl telaffuz edilmesi ve kullanılması gerektiğine yönelik bazı kelimelere yer verilmiştir.¹⁵¹ Bazı yayınlarda ise yüksek mevkideki kişilere karşı “Üstad”¹⁵² ile dinî bir ifade olan “Esağfirullah”¹⁵³ kelimesinin ve evcil hayvanlarımıza herhangi bir milletin isminin takılması uygun olmadığı ifade edilmiştir.¹⁵⁴ Konuşma muâşeretini ile ilgili bir diğer husus, tanışma sürecinde kullanılacak ifadelerdir.¹⁵⁵ Bunların yanlış kullanılmasının sebebi ise, genç neslin yeterince okumamasından kaynaklı fikir ve mefhum ktlığından ileri gelmektedir.¹⁵⁶

Âdâb-ı muâşeret kitaplarında ele alınan en önemli başlıklardan bir diğeri kadınlarla ilgili konulardır. Eserlerde kadınların muâşeret kurallarına muhakkak dikkat etmesi gerektiğine dikkat çekilmiş, bunun mecburiyet teşkil ettiği ifade edilmiştir.¹⁵⁷ Muâşeretten kastın yapmacıklık davranışlar olmadığı özellikle vurgulanmıştır.¹⁵⁸ Feliha Sedat genç kızların ve kadınların toplum içerisinde uyması gereken âdâb-ı muâşerete yönelik pek çok başlığa yer vermiştir. Eserinde bir taraftan genç kızların geçmişe oranla daha fazla imkâna

¹⁴² Tansu, *Talebeye Muâşeret Usulleri*, 67-68; Özdeniz, *Sosyal Tam Âdâb-ı Muâşeret*, 24.

¹⁴³ Sertelli, *Çocuklarımıza Muâşeret Dersleri*, 73; Savaşçin, *Âdâb-ı Muâşeret*, 5.

¹⁴⁴ Tansu, *Talebeye Muâşeret Usulleri*, 57.

¹⁴⁵ Tansu, *Talebeye Muâşeret Usulleri*, 59.

¹⁴⁶ Süheyla Muzaffer, *Modern Adab-ı Muâşeret*, 60-65.

¹⁴⁷ A. Lutfullah, *Zabitan İçin Muâşeret Usulleri ve Beynelmîlel Teşrifat Kaideleri* (İstanbul, Kader Matbaası, 1932), 20; Ongan, *Talebeye Muâşeret Bilgisi*, 6-7.

¹⁴⁸ Savaşçin, *Âdâb-ı Muâşeret*, 6-7.

¹⁴⁹ Süheyla Muzaffer, *Modern Adab-ı Muâşeret*, 84-88.

¹⁵⁰ Ongan, *Talebeye Muâşeret Bilgisi*, 17.

¹⁵¹ Muzaffer, *Modern Adab-ı Muâşeret*, 40-43.

¹⁵² Dalkılıç, *Yeni Hayat Adamına Yeni Adab-ı Muâşeret*, 11.

¹⁵³ Simavi, *Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret*, 46-47.

¹⁵⁴ Savaşçin, *Âdâb-ı Muâşeret*, 16.

¹⁵⁵ Tuncalı, *Âdâb-ı Muâşeret*, 39.

¹⁵⁶ Ongan, *Talebeye Muâşeret Bilgisi*, 13.

¹⁵⁷ Muzaffer, *Modern Adab-ı Muâşeret*, 18.

¹⁵⁸ Dalkılıç, *Talebeye Muâşeret Dersleri*, 13.

sahip olduklarını belirtirken, diğer taraftan bu özgürlüğün sınırları hakkında malumatlar vermiştir. Mesela kızların toplum içerisinde erkekler gibi giyinmesinin,¹⁵⁹ pahalı müceherat kullanmasının uygun olmadığı ifade edilmiştir.¹⁶⁰ Ayrıca bir kadın, pastaneye girmek durumunda kalırsa masaya yerleşmemek şartıyla pastayı ayakta yiyip çıkması,¹⁶¹ tek başına konsere¹⁶² veya sinemaya gitmemesi önerilmiştir. Çünkü tek başına giderse “bu vaziyette görülen bir kızdan herkesin şüphe etmekte hakkı olabilir”¹⁶³ diyerek kendi içerisinde çelişen bir tavır sergilemiştir. Aslında bu durumdan, sadece Türkiye’de değil Fransa’da da mezkûr dönemde genç kızların tek başına sokağa çıkmadığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁴ Türkiye’deki hanımlar ise, Avrupalı hemcinslerinin sokak vb. sosyal ortamlarda çok vakit geçirdikleri gibi bir zanna kapıldıklarına da dikkat çekilmiştir.¹⁶⁵ Eserlerde hamile ve hasta bayanların sokağa çıkmasının uygun görülmemesi ise oldukça ilginçtir.¹⁶⁶ Ural bu durumu tek parti anlayışının genç kız ve kadınlara yüklediği modern davranışları sergileme yönündeki görev anlayışından kaynaklandığı şeklinde yorumlamaktadır.¹⁶⁷

Genç kızlar için mahzurlu olan bir diğer durumun erkeklerle samimi bir şekilde sıkışma olduğu; “el elde ne kızın kızla, ne erkeğin erkekle konuşması doğru olmadığı gibi hiçbir zaman bir kızın bir erkekle bu tarzda konuşması da caiz değildir”¹⁶⁸ diyerek dinî gerekçelendirmeye gidilmiştir. Ayrıca erkeklerle arasına mesafe koyması¹⁶⁹ ve sokakta yürürken her ne sebeple olursa olsun şapkasını başından çıkarmaması gerektiği vurgulanmış,¹⁷⁰ toplum içerisinde konuşurken elini-kolunu hareket ettirmesinin hoş karşılanmayacağı¹⁷¹ ifade edilmiştir. Genç kızların bu davranışları öğrenebilmesi için âdâb-ı muâşeret başlıklı kitaplar neşredildiği gibi farklı kelimeleri kullanıp içerisinde görgü kurallarından bahseden eserler de neşredilmiştir.¹⁷²

Genç kızların bilmesi gereken en büyük maharet ve spor olarak dans etme olduğu ifade edilmiştir. Hatta “Bu asırda her kadın ve erkek için hiç olmazsa Fokstrot, Tango, Vals bilmek medenî bir ihtiyacıdır”¹⁷³ denilerek dans, muasır medeniyetin müşterek malı olarak gösterilmiştir.¹⁷⁴ Yayınlardaki; “dans ederken sakız çiğnemek caiz değildir”¹⁷⁵ gibi bazı ifadeler ise, eserlere kendi içerisinde çelişen bir hal katmıştır.

¹⁵⁹ Sedat, *Genç Kızlara Muâşeret Usulleri*, 34-35.

¹⁶⁰ Sedat, *Genç Kızlara Muâşeret Usulleri*, 67.

¹⁶¹ Sedat, *Genç Kızlara Muâşeret Usulleri*, 36-37.

¹⁶² Sedat, *Genç Kızlara Muâşeret Usulleri*, 113.

¹⁶³ Sedat, *Genç Kızlara Muâşeret Usulleri*, 37.

¹⁶⁴ Simavi, *Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret*, 43.

¹⁶⁵ Simavi, *Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret*, 42.

¹⁶⁶ Okçabol, *Meslek Terbiyesi: Muâşeret Teşkilat, Fiili Hizmet ve Zabıta Tarihi Ders Kitabı*, 31.

¹⁶⁷ Tülin Ural, “1930’larda Âdâb-ı Muâşeret Kitaplarında Kadın İmgesi”, *Toplumsal Tarih Dergisi* 231 (Mart 2013), 91.

¹⁶⁸ Tansu, *Talebeye Muâşeret Usulleri*, 14-15.

¹⁶⁹ *Herkesin Bilmesi Lazım Gelen Adab-ı Muâşeret Usulleri*, 16.

¹⁷⁰ Sedat, *Genç Kızlara Muâşeret Usulleri*, 33.

¹⁷¹ Sedat, *Genç Kızlara Muâşeret Usulleri*, 32.

¹⁷² S. Arel, *Genç Kız ve Kadınlarımızın Cemiyette Seçecekleri Muhtelif Mesleklere Göre Kendilerinde Bulunması Lazım Gelen Vasıflar*, 1-34.

¹⁷³ Savaşçin, *Âdâb-ı Muâşeret*, 20.

¹⁷⁴ Okçabol, *Meslek Terbiyesi: Muâşeret Teşkilat, Fiili Hizmet ve Zabıta Tarihi Ders Kitabı*, 67.

¹⁷⁵ Okçabol, *Meslek Terbiyesi: Muâşeret Teşkilat, Fiili Hizmet ve Zabıta Tarihi Ders Kitabı*, 69.

Hizmetçisi olan kadınların onlara karşı hilm ve şefkatle muamele etmesi gerektiğine denilerek¹⁷⁶ dinî gerekçelendirmelerde bulunulmuştur. Araba ile seyahat esnasında iki erkek bir kadın bulunursa kadın mutlaka ortaya alınır¹⁷⁷ denilerek farklı bir izlenim çizilmiştir. Her ne kadar bu durum Simavi ve Savaşçin'in farklı anlayışlarından kaynaklansa da, Savaşçin'in "evde kocası yokken kadını ziyaret etmek doğru değildir"¹⁷⁸ ifadesi daha önceki görüşleri ile çelişmektedir.

Genç kızlara bu öğütlerin verilmesinin sebebi ise, hayat şartlarının değişmesi¹⁷⁹ sebebiyle nasıl davranacaklarını bilmemeleridir.¹⁸⁰ Artık genç kızlar toplumsal hayat içerisindedir. Avrupa'da bazı ülkelerde olduğu gibi kadın ve erkekler için özel plajların tercih edilmesi gerektiği öğütlenmiştir.¹⁸¹ Kendileri için düzenlenmiş balolara gitmeleri uygun görülerek¹⁸² genç kızlar için çok önemli olan dans; "bugünkü cemiyet dans bilmeyen bir kıza mazur görmez" diyerek uyarılmıştır.¹⁸³

Ādāb-ı muāşeret kitaplarında yemek yeme usulü önemsenen bir husus olmuştur.¹⁸⁴ Yemeğin nasıl yenilmesi gerektiği hakkında bazı eserlerde teferruata varan ayrıntılara yer verilmiştir.¹⁸⁵ Çünkü yemek toplumsal hayatta kişinin görgüsünün anlaşılmasını sağlayan en aşikâr davranışları içermektedir. Bu muāşereti bilmeyen kişilerin mahir insanları taklit etmesi önerilmektedir.¹⁸⁶ Değişen görgü anlayışında yemekler artık kadınlı erkekli yenilmektedir.¹⁸⁷ Bu yemeklerde bıçağın sağ, çatalın sol el ile kullanılması görgü gereği olup,¹⁸⁸ yemekte ağzın peçete ile değil, ekme ile temizlenmesi gerekir.¹⁸⁹ Sert peynir, zeytin gibi bazı kahvaltılıkların elle yenileceği belirtilmişse de, 1930 sonrası yayınlarda bu anlayışın değiştiği görülmektedir.¹⁹⁰ Et yemeklerinin nasıl yenileceği tarif edilmiştir.¹⁹¹ Sofradan kalkarken, "Allah'a hamd ve şükür" etmenin yanında "merci" demenin bir nezaket kaidesi olduğu belirtilmiştir.¹⁹² Toplumsal bir alan olan ibadethanelerde nasıl davranılması gerektiği ise şu şekilde ifade edilmiştir:

Her dinin mabedi, dinî müessesesi hürmete şayan bir mahallidir. Buraya girerken gayet vakur, sakin, ciddi ve hürmetkâr bulunmaya mecburuz. Orada ne yapılırsa yapılsın hepsi hürmetle seyredilmeli ve çıkarken de aynı ciddiyet gösterilmelidir. Mabet inanmış in-

¹⁷⁶ Simavi, *Teşrifat ve Ādāb-ı Muāşeret*, 52.

¹⁷⁷ Savaşçin, *Ādāb-ı Muāşeret*, 13.

¹⁷⁸ Savaşçin, *Ādāb-ı Muāşeret*, 15.

¹⁷⁹ Sedat, *Genç Kızlara Muāşeret Usulleri*, 3.

¹⁸⁰ Sedat, *Genç Kızlara Muāşeret Usulleri*, 3.

¹⁸¹ Sedat, *Genç Kızlara Muāşeret Usulleri*, 110-111.

¹⁸² Sedat, *Genç Kızlara Muāşeret Usulleri*, 117.

¹⁸³ Sedat, *Genç Kızlara Muāşeret Usulleri*, 50.

¹⁸⁴ Okçabol, *Meslek Terbiyesi: Muāşeret Teşkilat, Fiili Hizmet ve Zabıta Tarihi Ders Kitabı*, 87.

¹⁸⁵ Lütfullah, *Zabitan İçin Muāşeret Usulleri ve Beynelmilel Teşrifat Kaideleri*, 24-56.

¹⁸⁶ Özdeniz, *Sosyal Tam Ādāb-ı Muāşeret*, 157.

¹⁸⁷ Herkesin Bilmesi Lazım Gelen Adab-ı Muāşeret Usulleri, 7.

¹⁸⁸ Savaşçin, *Ādāb-ı Muāşeret*, 18; Tuncalı, *Ādāb-ı Muāşeret*, 81; Cahid Sahir, *Alem-i Medeniyette Adab-ı Muāşeret Elbise ve Şapka Giymek Usulleri*, 11.

¹⁸⁹ Savaşçin, *Ādāb-ı Muāşeret*, 18.

¹⁹⁰ Herkesin Bilmesi Lazım Gelen Adab-ı Muāşeret Usulleri, 9.

¹⁹¹ Herkesin Bilmesi Lazım Gelen Adab-ı Muāşeret Usulleri, 8.

¹⁹² Özdeniz, *Sosyal Tam Ādāb-ı Muāşeret*, 157.

sanların Tanrı'ya karşı duydukları hislerin ifade edildiği bir yerdir. Burada en büyük muâşeret kaidesi, sükûnet, ciddiyet ve gayet terbiyeli harekettir. Burada bulunan insanların dinine, inanışlarına, fikirlerine karşı hürmetkâr bulunmak da en tabii bir neticedir.¹⁹³

1940 sonrasında din eğitimi alanındaki olumlu gelişmeler âdâb-ı muâşeret kitaplarına da yansımıştır. Bu olumlu gelişmeler muhakkak ki, toplumun din bilgisi ihtiyacından ileri gelmektedir. Âdâb-ı muâşeret kitaplarında dinî konuların yer almasını da bu ihtiyaçla irtibatlandırmak mümkündür. İsmet İnönü'nün askerî okuldan sınıf arkadaşı olan Özdeniz tarafından bu durum şu şekilde ifade edilmiştir:

Eşref-i mahlûkat biz insanlardan karıncalara dek rızık nimetlerini ihsan eden âsümanı, ummanları; kıtaları ve bütün mükevvenatı yaratan sâni âzam kâinata cümlemizin mahmedet borçlarımız vardır. Bizler her başımız sıkıştıkça o nurlu hikmetten istimdat eder; necat, halâs ve şifayı o kibriyadan dileriz. O ilahî kuvvet ve kudrete iman etmek gerekir. Allah'tan sabah ve akşam mağfiret, niyaz ve lütfu keremine de hamdü şükürler etmeliyiz. İyi ve fena hareketlerimize göre gelecek mükâfat ve cezalara, kader ve kismetimize de razı ve kani olmalıyız. Ve huzuru kalbe göre mazhar olarak aşmalıyız.¹⁹⁴

2.4. Kurumsal Konular

Cumhuriyet öncesi âdâb-ı muâşeret konulu yayınların neşredilme sebeplerinden biri üst düzey devlet erkânına kurumsal görgü kurallarına yönelik bazı bilgilendirmelerde bulunma anlayışıdır. Bu anlayış Cumhuriyet sonrası askerlere yönelik âdâb-ı muâşeret eserlerinde de görülmektedir. Bu tür konulara yer veren en önemli yazarlardan biri Simavi'dir. Yazarın "Başmabeyincilik" gibi görevlerde bulunması bu hususlara daha fazla değinmesine sebebiyet vermiştir.¹⁹⁵ Yine aynı zamanda asker, polis ve memurlar için hazırlanmış yayınlarda da diğerlerine oranla daha fazla kurumsal başlık yer almıştır. Bu durum, bu görevleri icra edenlerin devleti temsil etmesinden ötürü, âdâb-ı muâşereti en güzel şekilde uygulamak zorunda olmalarından ileri gelmektedir.¹⁹⁶

Tek parti dönemi âdâb-ı muâşeret kitaplarında kurumsal konulara dair bazı başlıklar şunlardır: Millî bayramlarda devlet dairelerinde yapılacak olan programlar,¹⁹⁷ merasimlerde giyilmesi gereken elbiseler,¹⁹⁸ resmî dairelerde hitap ve davranış,¹⁹⁹ bayrak - sancak ve asker merasimleri,²⁰⁰ şapka kullanımı,²⁰¹ kartvizitler,²⁰² davet ve hususi mektuplarda kullanılacak ifadeler, farklı mevkidekilere karşı hitap ediş.²⁰³

Kurumsal âdâb-ı muâşerete yönelik konular bu alandaki eserlerin neşredilmesinde önem arz etmiştir. İngiltere kralının yaşadığı ifade edilen şu anekdot âdâb-ı

¹⁹³ Tansu, *Talebeye Muâşeret Usulleri*, 68.

¹⁹⁴ Özdeniz, *Sosyal Tam Âdâb-ı Muâşeret*, 3.

¹⁹⁵ Simavi, *Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret*, 4-7.

¹⁹⁶ Okçabol, *Meslek Terbiyesi: Muâşeret Teşkilat, Fiili Hizmet ve Zabıta Tarihi Ders Kitabı*, 93-95.

¹⁹⁷ Okçabol, *Meslek Terbiyesi: Muâşeret Teşkilat, Fiili Hizmet ve Zabıta Tarihi Ders Kitabı*, 107.

¹⁹⁸ Okçabol, *Meslek Terbiyesi: Muâşeret Teşkilat, Fiili Hizmet ve Zabıta Tarihi Ders Kitabı*, 118-121.

¹⁹⁹ Muzaffer, *Herkes İçin Modern Âdâb-ı Muâşeret*, 171-174.

²⁰⁰ Okçabol, *Meslek Terbiyesi: Muâşeret Teşkilat, Fiili Hizmet ve Zabıta Tarihi Ders Kitabı*, 142-147.

²⁰¹ Lütfi Simavî 1923'teki basımında bu konuya yer vermemişken, 1926'da bunu da konular arasına eklemiştir. Simavi, *Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret*, 7-10.

²⁰² Lutfullah, *Zabitan İçin Muâşeret Usulleri ve Beynelmilel Teşrifat Kaideleri*, 76-95.

²⁰³ Dalkılıç, *Yeni Hayat Adamına Yeni Adab-ı Muâşeret*, 23-83; Ogan, *Talebeye Muâşeret Bilgisi*, 75-77.

muâşeret bilgisinin insanları nasıl zora sokabildiğini göstermesi açısından güzel bir örnektir: “İngiltere Kralı müteveffa Yedinci “Edvard”ın ta’âma davet ettiği Hindli bir prens bilmezlik sâikasıyla sathîce el yıkamağa mahsus olan Bol içindeki suyu içtiğinden misafirini mahcup etmek için müşârûn-ileyhin de kendi önündeki bol muhteviyatını içtiği mervîdir. Cidden büyük-lüğe bir numune-i imtisâl”²⁰⁴ Kurumsal âdâb-ı muâşeret konularının Avrupa’da önem arz etmesinin bir diğer sebebi, din ve mevkiye göre ayrılan sınıflaşmadır.²⁰⁵

İnkılap kanunlarından biri olan şapka âdâb-ı muâşeret kitaplarında önemle ele alınan başlıklardandır. 1930 öncesi yayınlarda bu konu dinî temele dayandırılmaya çalışılırken, sonrası dönemde ise din ile ilgili ifadeler yer almamaktadır. Şapkanın temelini dine dayandırmak isteyen bir eserde bu konu şu şekilde dile getirilmektedir:

Bugün milyonlarca halkın giydikleri bu serpuşu bizim kabul etmememiz henüz medeniyeti idrak edemediğimizden ileri gelmişti. Dinen ve şer’an her türlü kisveyi giymeye salahattar olduğumuz halde şapkayı kabul etmemeliğimiz bir cehalettir. Hâlbuki din Muhammedî temeddün ve tefyiz hakkında birçok âyet-i kerime ve ehadis-i şerife ile Müslümanları haberdar etmişken dini kendilerine alet etmiş olan halifeler, şeyh-i İslamiler ve hocalar serpuşu kabul etmemişlerdir. Kur’an-ı Kerim’de serpuş hakkında hiçbir âyet ve hadis olmadığı halde bu hususta giyilmemesi hakkında serd edilen mütâlaalar yalnız eski kafalı, deniz hocaların fikirleridir... Ya temeddün ve terakki edeceğiz veyahut ölüp gideceğiz.²⁰⁶

Aynı kitabın ilerleyen kısmında yazarın şampanya, şarap vb. içkilerin hangi yemekle birlikte içileceğini ifade etmesi ise, daha önceki tavrı ile taban tabana zıt bir yaklaşımdır.²⁰⁷

Yayınlarda özellikle zabitan, asker ve polis in âdâb-ı muâşerete uygun davranması gerektiği vurgulanmıştır. Çünkü bu görevdekiler devleti temsil eden ve en önde yer alan kişiler olup,²⁰⁸ hatasının dikkat çekme ihtimali yüksektir.²⁰⁹ Resmî görev icra edenler arasında muâşeret kurallarına riayet in geçmişe göre iyi durumda olduğu belirtilmiş,²¹⁰ bununla birlikte, özellikle resmî görev icra edenlerin devlet büyüklerine karşı saygı muâşeretine ihtimam göstermeleri²¹¹ ve bazı kolonya türlerini kullanmamaları gerektiği gibi hususunda uyarılarda bulunulmuştur.²¹² Resmî görev icra edenlerin bir diğer dikkat etmesi gereken husus; 30 Ağustos ve 29 Ekim gibi resmî zamanlarda yapılması gerekenler²¹³ ile dinî gün ve gecelerde topluma yönelik icra edilecek faaliyetlerdir.²¹⁴ Çünkü tek partili dönemde cenazelere kesinlikle siyah elbise ile gitmek gibi pek çok yeni adet uygulanır olmuştur.²¹⁵

²⁰⁴ Simavi, Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret, 26.

²⁰⁵ Simavi, Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret, 14-15.

²⁰⁶ Sahir, Alem-i Medeniyette Adab-ı Muâşeret Elbise ve Şapka Giymek Usulleri, 3-4.

²⁰⁷ Sahir, Alem-i Medeniyette Adab-ı Muâşeret Elbise ve Şapka Giymek Usulleri, 10.

²⁰⁸ Özdeniz, Sosyal Tam Âdâb-ı Muâşeret, 14-15.

²⁰⁹ Lütfullah, Zabitan İçin Muâşeret Usulleri ve Beynelmîlel Teşrifat Kaideleri, 3.

²¹⁰ Simavi, Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret, 12-13.

²¹¹ Lütfullah, Zabitan İçin Muâşeret Usulleri ve Beynelmîlel Teşrifat Kaideleri, 22.

²¹² Lütfullah, Zabitan İçin Muâşeret Usulleri ve Beynelmîlel Teşrifat Kaideleri, 11.

²¹³ Ongan, Talebeye Muâşeret Bilgisi, 54; Okçabol, Meslek Terbiyesi: Muâşeret Teşkilat, Fiili Hizmet ve Zabita Tarihi Ders Kitabı, 107, 123-127.

²¹⁴ Okçabol, Meslek Terbiyesi: Muâşeret Teşkilat, Fiili Hizmet ve Zabita Tarihi Ders Kitabı, 117.

²¹⁵ Cahid Sahir -Alem-i Medeniyette Adab-ı Muâşeret Elbise ve Şapka Giymek Usulleri, 18. Benzer bir örneği Gotthard Jaschke şu şekilde vermektedir: “Genellikle kolay kolay ölmeyen dinsel gelenekler yalnız derviş

Genç-yetişkin vatandaşların dikkat etmesi gereken muâşeret konularından biri okulda uyulması gereken kurallardır.²¹⁶ Buna göre okula giden bir kişinin güler yüzlü, söz dinleyen, iyi ahlak sahibi²¹⁷ ve okul eşyasını koruyup temiz tutma gibi davranışları sergilemesi gerekir.²¹⁸ Ayrıca ailesi, dostları, yurdu ve devlet erkânının saadet-şeref, uzun bir ömür ve parlak istikbali için duada bulunmalıdır.²¹⁹ Çünkü bu muâşeretin bir gereği olup, devlet kolay bir şekilde kurulmamıştır. Bu sebeple devleti kuranlar ve yönetenler muâşereti hak etmektedir. Bu anlayışa sahip olduğu takdirde M. Kemal Atatürk ve İsmet İnönü'nün anlaşılacağı vurgulanmıştır.²²⁰ Bir başka yayında bu durum şu şekilde ifade edilmiştir:

On beşinci yılını kutladığımız ve her an üzerine titrediğimiz şerefli ve kıymetli Cumhuriyet'imizin, unutmayalım ki, ebedî önderimiz Atatürk'ten sizlere emanettir. Bu emanete sadık kalacağımıza hepimiz onun hayatında ve önünde and içmiş bulunuyoruz. Yine Tanrı'nın biz bahtiyar kulları, Atatürk'ten sonra bizim için hakikî ve sevimli bir başkanı, onun en aziz dostu, millî şefimiz İnönü'de bulmuş, bulunuyoruz.²²¹

İki ve daha fazla baskı yapan âdâb-ı muâşeret kitapları değişen siyasî yapıya ayak uydurmuştur. Mesela Lütfü Simavi eserinin girişinde âdâb-ı muâşeretin önemini zikrederken 1923'te neşrinde halife hazretlerinin, Cumhurreisî'nin huzuruna nasıl çıkılacağını ifade etmiş fakat 1926'daki tekrar basımında 1924'te halifelik kaldırıldığı için bu ifadelere yer verilmemiştir.

Sonuç

Bu araştırmada tek parti döneminde âdâb-ı muâşerete yönelik neşredilmiş yirmi altı eser incelenmiştir. Eserlerle ilgili değerlendirmelerde bulunulmadan önce araştırmanın problematiği, tek parti dönemi, değerler eğitimi ve âdâb-ı muâşeret hakkında genel malumatlarda bulunulmuştur. Bu bilgilendirmelerden sonra eserler bireysel, ailevi, toplumsal ve kurumsal muâşeret başlıklarına ayrılarak değerlendirilmiştir. Bu dört başlık altında; erkek-kadınların davranışları, selamlaşma usulleri, giyim-kuşam, yemek-dans-ıçki içme vb. adâplar hakkında alt başlıklara yer verilmiştir.

Tek parti döneminde din ve değerler eğitimine yönelik yayınlar o dönemin toplumu için büyük önem arz etmiş, günümüz araştırmacıları için ise, mezkûr yılları anlama adına veri olmuştur. Yayın değerlendirmek oldukça zor ilmî çalışmalardandır. Özellikle neşredilen yayının üzerinden seneler geçmişse, bu durum daha da zorlaşmaktadır. Bunun sebebi, neşredilen yayına hâkim olmakla birlikte dönemin siyasî, sosyal ve kültürel yönelimleri-uygulamaları hakkında da malumat sahibi olmayı gerektirmektedir.

Tek parti döneminde neşredilen âdâb-ı muâşeret yayınları, mezkûr dönemde kabul edilen yeniliklerden ayrı tutulamayacağı gibi, Cumhuriyet öncesi fikir hayatı ve

tarikatlarının yasaklanması ve türbelerin kapatılmasıyla değil, aynı zamanda -aşağı yukarı bu sıralarda-Batı göreneklerinin etkisiyle de zarar gördü. Böylece meselâ yas alameti olarak siyah elbise giymek, bayrakları yarıya indirmek, cenaze alaylarında bando çaldırarak, mezarları çelenk ve çiçeklerle süslemek âdet oldu." Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlik*, çev. Hayrettin Örs (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972), 41.

²¹⁶ Tansu, *Talebeye Muâşeret Usulleri*, 5.

²¹⁷ Ongan, *Talebeye Muâşeret Bilgisi*, 64-74.

²¹⁸ Ongan, *Talebeye Muâşeret Bilgisi*, 55-61.

²¹⁹ Tansu, *Talebeye Muâşeret Usulleri*, 30.

²²⁰ Muzaffer, *Herkes İçin Modern Âdâb-ı Muâşeret*, 166-170.

²²¹ Tansu, *Talebeye Muâşeret Usulleri*, 3.

1925 öncesi muaşeret kitaplarından da bağımsız düşünülemez. Bununla birlikte, âdâb-ı muaşeret eserleri 1930 öncesi ve sonrasında içerik ve konuya yaklaşım tarzı açısından değişiklikler arz etmiştir. Cumhuriyet öncesinde muaşeret kitaplarının yazılmasının sebebi bazı yazar; sözlü kültür ve âdâb-ı muaşeret kitaplarının gündelik hayatta yaşanan değişime ayak uyduramamasına bağlamakta, halkın bu noktada ihtiyacı bulunduğunu belirtmektedir. 1930 sonrasında basılanlar ise, kurucu iradenin benimsediği yolu halka kabul ettirmek için bir uğraş sergilediği belirtilmektedir. Bu durum, tek partili dönemde kabul edilen yeniliklerin ve muaşeret kitaplarında anlatılan davranış modellerinin yukarıdan aşağıya zorunlu bir iniş sergilediğini göstermektedir. 1930 öncesi yayınlarda dinî gerekçelendirmelere gidilirken, 1930 sonrasında bunun terk edildiği görülmektedir. Cumhuriyet sonrası âdâb-ı muaşeretin toplumun sadece belirli bir kesimine değil, geneli için bir gereklilik olduğu vurgulanmıştır. 1930 sonrası yayınlarda İslam Dininin yasakladığı içkinin içilmesi gibi hususlar ayrıntılı bir şekilde dile getirilmiştir. Devletin koymuş olduğu kuralara uyulması gerektiği vurgulanarak örnek vatandaşın yapması gerekenler hakkında malumatlarda bulunulmuştur. Bu sebeple 1930 sonrasında neşredilenler için kurucu iradenin benimsediği yenilikleri tamamlayıcı, destekleyici mahiyette olduğunu söylemek mümkündür. 1930 öncesinde âdâb-ı muaşeret yayıncılığının matbuat merkezi İstanbul'ken, 1930 sonrasında Ankara olduğu görülmektedir. Muaşeret kitaplarında yer alan konuların çoğunluğu kadınlar hakkındadır. Kadınların yapması gereken hususlar veya onlara karşı nasıl davranılması hakkındaki konular kitaplardaki konuların çoğunluğunu teşkil etmiştir. Kadınlarla ilgili oldukça pek çok kuralın sert bir dil ile yer aldığı görülmektedir. Ayrıca genç kızlar üzerinde özellikle durulmaktadır. Bu durum, genç kızın toplum içerisindeki konumundan ileri gelebileceği gibi, yeni kurulmuş devletin kabul ettiği inkılapların benimsenmesinde önemli görülmesinden de kaynaklanmış olabilir.

Ahlâk, muaşeret ve değerler eğitimi alanında neşredilen kitaplara Türk yayıncılık tarihi açısından bakıldığında; belirgin bir sıralamanın olduğu görülmektedir. 1800'lerin ikinci yarısında ortaya çıkan ahlak kitaplarını muaşeret yayınları onları ise, değerler eğitimi başlıklı eserler takip etmiştir. Bu açıdan ahlâk ve muaşeret kitaplarını neşredilen dönemin değerler eğitimine yönelik yayınları olarak da değerlendirmek mümkündür.

Modernleşmenin bir tezahürü olarak neşri hız kazanan âdâb-ı muaşeret kitaplarını Osmanlı son döneminden günümüze değin geçirdiği merhaleler ve içerikleri açısından ele alacak araştırmalara ihtiyaç olduğu bu araştırmada varılan en önemli sonuçlardır. Böylece âdâb-ı muaşeret yayıncılığı açısından kültürel geçmişimizin değerlendirilmesi mümkündür.

Kaynakça

- Abdullah Cevdet. *Âdâb-ı Muâşeret Rehberi: Mükemmel ve Resimli*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1927.
- Abdullah Cevdet. "Peyami Safa'ya Mektup". *Türk Düşüncesi* 1/1 (1953), 30-31.
- Ahmed Muhtar. *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye'den Âdâb-ı Muâşeret Notları*. İstanbul: Sanayi Mektebi Matbaası, 1926.
- Ahmed Naim. *Ahlâk-ı İslâmiye Esasları*. İstanbul: Amedî Matbaası, 1340-1342.
- Arel, S. *Yemekte Muâşeret: Muhtelif Masaların Tertibi*. Ankara: İdeal Matbaa, 1939.
- Akşam Gazetesi*. "Merhum Derviş Paşa: Cenaze Merasimi Dün İhtifalâtla Yapıldı" (19 Ocak 1932), 2.
- Akşam Gazetesi*. "Türkçe Kur'an" (21 Ocak 1932), 1-2.

- Akşam Gazetesi*. “Türkçe Ezan” (31 Ocak 1932), 2.
- Arel, Süheyla. *Halk ve Talebeye Âdâb-ı Muâşeret Bilgileri*. Ankara: İdeal Matbaa, 1939.
- Arı, Haluk Sena - Bayraktar, Kadriye. *Dünden Bugüne Edep Geleneğimiz*. İstanbul: Eşik Yayınları, 2011.
- Arslan, Z. Şeyma - Yaşar, Fatma T. “Yükselen ‘Değer’ Kavramı Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım”. *Değerler Eğitimi Merkezi Dergi* 1 (Temmuz-Ağustos-Eylül 2007), 8-12.
- Aynî, Mehmed Ali, *Türk Ahlâkçıları*. İstanbul: Marifet Basımevi, 1939.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük: I (A-G)*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2005.
- A. Lütfullah. *Zabitan İçin Muâşeret Usulleri ve Beynelmilel Teşrifat Kaideleri*. İstanbul: Kader Matbaası, 1932.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu:30.18.1.1 Sayı:3025 Dosya:233-18 Yer No:17.84.19. Tarih:17/1/1926.
- BCA, Fon No: 051.V33.000.000, Kutu No:4, Dosya No:31, Sıra No:3.
- Bilge, Sadık Müfit. *Osmanlı Devleti’nde Teşrifat ve Törenler: Tevki’î Abdurrahman Paşa Kânun-Nâmesi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2011.
- Cahit Sahir. *Alem-i Medeniyette Âdâb-ı Muâşeret ve Elbise ve Şapka Giymek Usulleri*. Ankara: İktisad Matbaası, 1925.
- CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935)*. Ankara: 1935.
- Crick, Ruth Elizabeth Deakin. “Farklı Kavramlar Mı, Madalyonun İki Değişik Yüzü Mü?”. *Değerler Eğitimi Uluslararası Konferansı*. 196-202. İstanbul: İstanbul İl Millî Eğitim Müdürlüğü, 2012.
- Cumhuriyet Gazetesi*. “Diyamet İşleri Reisi İle Bir Ropürtaj: Kur’an-ı Kerim ve Hutbeler Türkçe’ye Terçüme Edilecek” (10 Mayıs 1924), 1.
- Cumhuriyet Gazetesi*. “İlk Türkçe Ezan Dün Fatih’te Okundu” (31 Ocak 1932), 1.
- Cündioğlu, Düccane. *Türkçe Kur’an ve Cumhuriyet İdeolojisi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998.
- Çağrıncı, Mustafa. “Edep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/414-415. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Çoştu, Kamil. “1924-1949 Yılları Arasında Din Eğitime Yönelik Yayınlanan Eserlerin Değerlendirilmesi”. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Eğitimi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2015.
- Dalkılıç, Muhittin. *Yeni Hayat Adamına Yeni Âdâb-ı Muâşeret*. Sühület Kütüphanesi, İstanbul, 1932.
- Dalkılıç, Süheyla Muzaffer. *Öğretmenlere Yardımcı Eser: Talebeye Muâşeret Dersleri*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1939.
- (Dalkılıç) Süheyla Muzaffer. *Herkes İçin Modern Âdâb-ı Muâşeret*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1939.
- Deren, Seçil, “Kültürel Batılılaşma”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*. 3/382-389. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Eğre, Ragıp Nurettin. *Muâşeret Kulübü*. İstanbul: Kenan Matbaası, 1944.
- Ersal, Yusuf Ziyaeddin. *Dini Terbiye ve Âdâb-ı Muâşeret*. Şumnu: İntibah Matbaası, 1936.
- Feliha Sedat. *Genç Kızlara Muâşeret Usulleri*. İstanbul: Muallim Ahmed Halit Kitaphanesi, 1932.
- Herkesin Bilmesi Lazım Gelen Muâşeret Usulleri*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1927.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Turan Dursun, C. I, Ankara: Onur Yayınları, 1977.
- İnal, Kemal. “Türkiye’de Geçmişten Günümüze Din Politikaları ve Eğitime Etkileri.” *Değerler Eğitimi Merkezi Dergisi* 2 (2007), 12-17
- İskender F. Sertelli. *Çocuklarımıza Muâşeret Dersleri*. İstanbul: Tefeyyüz Kitaphanesi, 1941-1942.
- İskender F. Sertelli’nin Çocuklarımıza Muâşeret Dersleri Adlı Eseri Münasebetiyle Matbuatımızda İntişar Eden Tenkidler*. İstanbul: Tefeyyüz Kitabevi, 1941.
- Jaschke, Gotthard. *Yeni Türkiye’de İslamlik*. çev. Hayrettin Örs, Ankara: Bilgi Yayınevi, 197.
- Karay, Refik Halit. “Eski ve Yeni Yılbaşı Geceleri”. *Panorama* 1/9 (Ocak 1955), 4-5.
- Kaymakcan, Recep. “Gençlerin Dinî Değerlere Bakışı: Türkiye ve Avrupa Karşılaştırması”. *Değerler Eğitimi Uluslararası Konferansı*. 13-30. İstanbul: İstanbul İl Millî Eğitim Müdürlüğü, 2012.

- Meriç, Nevin. *Ādāb-ı Muāşeret: Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi (1894-1927)*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2007.
- Lütfi Simavi. *Teşrifat ve Ādāb-ı Muāşeret*. İstanbul: Marifet Matbaası, 1926.
- Süheyla Muzaffer. *Yemek ve Muāşeret Bilgileri*. İstanbul: y.y., 1943.
- Okçabol, Derviş. *Meslek Terbiyesi: Muāşeret Teşkilat, Fiili Hizmet ve Zabıta Tarihi Ders Kitabı*. Ankara: Ankara Polis Enstitüsü Neşriyatı, 1940.
- Ongan, Hidayet. *Talebeye Muāşeret Bilgisi*. İstanbul: Ahmet Sait Basımevi, 1938.
- Ömer Lütfü. *Ādāb-ı Muāşeret: Hayat-ı İctimaiye*. Harbiye Mektebi Matbaası, 1930.
- Öz, Ayhan. "Heyet-i İlimiye Toplantıları ve Millî Eğitim Şûralarında Din Eğitimi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/29 (2014), 129-156.
- Özdeniz, Bahri. *Sosyal Tam Ādāb-ı Muāşeret*. İstanbul: İkbāl Kitabevi, 1942.
- Öznel, Erdoğan. *Protokol Görgü - Nezaket Kuralları*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1992.
- Revel, Jacques. "Adabı Muāşeretten Yararlanma Yolları". *Özel Hayatın Tarihi*: 3. çev. Devrim Çetinkasap. 231-289. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Savaşçin, Hüsnü. *Ādāb-ı Muāşeret*. Kayseri: Vilayet Matbaası, 1938.
- Sevinç, Nilgün. *Protokol Bilgisi*. Ankara: Detay Yayınları, 2004.
- Saffeti Ziya. *Ādāb-ı Muāşeret Hasbihalleri*. Ankara: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1927.
- Şahin, Ayhan. *Kamu İdarelerinde Protokol Kuralları*. İstanbul: Yeni Yüzyıl Yayınları, 2011.
- Şen, Hasan. *Kemalist Modernleşme ve İslamcı Gelenek*. Ankara: Kadim Yayınları, 2012.
- Tansu, Samih Nafiz. *Talebeye Muāşeret Usulleri*. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1939.
- Tuncalı, Sezai. *Ādāb-ı Muāşeret*. H. O. Basımevi, İstanbul, 1940.
- Ural, Tülin. "Tek Parti Döneminde Basılmış Adab-ı Muāşeret Kitapları". *Müteferrika: Kitabiyat Dergisi* 33 (2008), 243-274.
- Uyar, Hakkı. *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. İstanbul: Boyut Kitapları, 1998.
- Uyar, Hakkı. "Çarşaf, Peçe ve Kafes Üzerine Bazı Notlar". *Toplumsal Tarih Dergisi* 33 (Eylül 1996), 6-11.
- Vakit Gazetesi. "Diyanet İşleri Reisi ile Bir Ropörtaj: Kurân-ı Kerim'in Türkçesi" (12 Mayıs 1926), 1.
- Vasıf Necdet. *Muāşeret Yolları*. Bursa: Kardeş Matbaası, 1926.
- Yaşar, Tunç Fatma. *Alafranga Halleri: Geç Osmanlı'da Ādāb-ı Muāşeret*. İstanbul: Küre Yayınları, 2016.
- Yaşar, Tunç Fatma. "Geç Dönem Osmanlı Ādāb-ı Muāşeret Literatürü". *Toplumsal Tarih Dergisi* 231 (Mart 2013), 52-59.
- Yaşar, Tunç Fatma. "Geç Dönem Osmanlı Kız Mekteplerinde Fennî Ev İdaresi Eğitimi: Müfredat ve Ders Kitapları". *Türkiyat Mecmuası - Journal of Turkology* 29/2 (2019), 591-620.